

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

Л. О. РАДІОНОВА
О. Б. ЗІНЧИНА

СОЦІОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2025

Автори:

Радіонова Людмила Олексіївна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і політології Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова;

Зінчина Олександра Борисівна, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії і політології Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова

Рецензенти:

Хижняк Лариса Михайлівна, доктор соціологічних наук, професор кафедри прикладної соціології і соціальних комунікацій, заступник декана з наукової роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Фесенко Галина Григорівна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри історії і культурології Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Харківського національного університету міського господарства
імені О. М. Бекетова, протокол № 13 від 02.06.2017.*

Радіонова Л. О.

Р15 Соціологія : навч. посіб. / Л. О. Радіонова, О. Б. Зінчина ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2025. – 127 с.

Навчальний посібник призначений для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти всіх спеціальностей. Посібник підготовлений відповідно до програми вибіркової дисципліни «Соціологія». Подаються рекомендації щодо ефективної організації навчального процесу, поточного контролю знань студентів із застосуванням тестової системи. Навчальний посібник доповнений матеріалом щодо новітніх соціологічних концепцій. У виданні подані термінологічний словник, список рекомендованої літератури, а також творчі завдання, теми доповідей та рефератів, проблемні запитання, тематика контрольних робіт, тести для самоперевірки знань.

УДК 316(075.8)

ЗМІСТ

Вступ.....	4
ЗМ 1 Загальні питання теорії соціології.....	6
1 Соціологія як наука.....	6
2 Соціологічний спосіб дослідження.....	15
3 Історія розвитку соціологічної думки.....	25
ЗМ 2 Суспільство як соціальна система.....	38
4 Суспільство. Соціальна структура суспільства.....	38
5 Соціальні інститути суспільства.....	46
6 Соціальна стратифікація і соціальна мобільність.....	52
ЗМ 3 Особа в системі культури.....	58
7 Особа як суб'єкт соціальних зв'язків.....	58
8 Культура: соціологічний аналіз.....	70
9 Девіація і соціальний контроль.....	79
10 Соціальний конфлікт: суть і методи розв'язання.....	84
11 Зразки тестових завдань.....	90
12 Питання для самоконтролю для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти	96
13 Питання до екзамену і заліку із соціології.....	100
Список рекомендованих джерел.....	102
Короткий термінологічний словник.....	109

Вступ

Соціологія в Україні – порівняно молода наука і навчальна дисципліна. Розібратися у різноманітності теорій, парадигм, концепцій, а отже, досягти сучасного розуміння фундаментальних проблем соціуму, його структури, законів функціонування і розвитку, поведінки людей – справа непроста і потребує певних зусиль.

З того часу як французький математик і філософ Огюст Конт запропонував поняття «соціологія» для визначення науки про суспільство, минуло близько двох століть. Проте ще до нього, тобто до першої третини XIX ст., історія пізнання суспільства налічувала вже не одне тисячоліття. Допитливий погляд людини був спрямований, насамперед, на небо (астрономія є, ймовірно, найдавнішою наукою), а також на незчисленні речі і сили, що надають руху цим речам. Тому фізика, механіка і математика могли б посперечатися з астрономією за право першонародження. Майже в той самий час, у VI–IV ст. до н. е., формується «метафізика», або філософія, яка зробила сміливу спробу проникнути за видимий образ речей і відшукати їхні засади та причини. А на периферії пізнання виник інтерес до природи сил, які згуртовують індивідів у більш-менш стійкі спільноти та об'єднання. І цей стан структури пізнання практично не зазнав істотних змін протягом майже двадцяти століть. Лише в останні два століття, коли відбуваються приголомшливі успіхи в пізнанні природи (до того ж із не завжди передбачуваними практичними наслідками), людство поставило за мету зрозуміти і пояснити суспільство.

Науки про суспільство і людину виникли зовсім недавно, за історичними масштабами – «учора». Так само недавно, у XVIII ст., у мовах народів Європи з'явилося слово «суспільство», яке засвідчило наявність і постійну присутність нової реальності, відмінної від держави як традиційної форми спільного життя людей.

Вивчення цієї нової реальності, що раптово відкрилася для сприйняття і яка складається з множини станів, груп та об'єднань людей із різними життєвими звичками, способами відчувати та інтерпретувати довколишній світ, із різними можливостями впливати на перебіг подій, але з порівняно стійкими зв'язками та, певною мірою, способами порозуміння між ними, стало призначенням соціології. Отже, наука про суспільство намагається дослідити та допомогти уявити, зрозуміти і пояснити те, як людям вдається чи не вдається створювати, підтримувати або руйнувати форми спільного життя, зразки спільних дій і взаємодій.

Останнє і є тим фундаментальним питанням, на яке соціологія намагається надавати дедалі нові й нові відповіді, диференціюючись на

школи і теоретичні напрями, переосмислюючи власну спадщину, яка ще доступна для огляду, але вже набула статусу класичної, вдосконалюючи засоби спостереження, систематизації та узагальнення. Протягом майже двох століть це питання залишається нез'ясованим. І зовсім не тому, що недоречними виявилися ті відповіді, які надавалися раніше, а внаслідок динамічності, рухливості та значної складності предмета пізнання. Давно помічено, що жити в спільноті важко, однак не менш важко й описати суспільне життя.

Розчарування очікує того, хто сподівається за допомогою соціології утвердитися в уявленнях про міцний і непохитний устрій суспільства, раз і назавжди встановлений «соціальний порядок», про можливості його зміцнення чи, навпаки, розхитування, про закони, які визначають хід історії, ритм і темпи змін. На початку третього тисячоліття світ людей стає дедалі менш передбачуваним, кожне нове покоління соціологів самостійно вирішує проблему більш-менш адекватної реконструкції сил і зв'язків, які запобігають руйнації людських спільнот, проте самі залишаються непоміченими, діють ніби з-за лаштунків. Вирішити цю проблему неможливо без оновлення самої науки соціології: вона змінюється разом зі зміною світу людей, а вироблені раніше твердження і висновки мають обмежене застосування. Можливо, саме в такій відкритості новому і несподіваному, у постійному вимаганні від носія соціологічного знання оригінальності та неповторності й полягає особлива привабливість соціології як наукової та навчальної дисципліни – молодой дисципліни для молодих людей.

Саме сьогодні, як ніколи раніше, гостро відчувається дефіцит знань про людину і світ людей. Очевидно, що в перших століттях третього тисячоліття більша частина пізнавальних можливостей людства спрямовуватиметься на ліквідацію цього дефіциту. І якщо соціологія виникла «вчора», то її розквіт очікується «завтра».

Соціологія, як одна з гуманітарних дисциплін, надає можливість студенту, молодому спеціалісту адекватно відповісти на виклики сучасності, оскільки допомагає виробити системний погляд на суспільство крізь призму діяльності людини. Вивчення соціології у вищому навчальному закладі – це не тільки доповнення до формування спеціаліста, який буде використовувати її положення у своїй професії, але й ті загальні засади формування духовного світу особи, які завдяки усвідомленню людиною себе як особистості, завдяки виявленню сенсу свого буття, своєї ролі в життєдіяльності людської спільноти відіграють, значною мірою, визначальну роль у становленні особи як спеціаліста.

ЗМ 1 Загальні питання теорії соціології

1 Соціологія як наука

Основні поняття й категорії: закон соціальний, категорія соціальна, макросоціологія, метод дослідження, мікросоціологія, об'єкт дослідження, позитивізм, предмет дослідження, соціальне, соціологія, соціологія емпірична, соціологія прикладна, соціологія теоретична, соціологія фундаментальна, теорії середнього рівня.

Приставаючи до вивчення цієї теми, потрібно, насамперед, з'ясувати, що таке соціологія як наука? Поява соціології як самостійної науки була зумовлена розвитком суспільства та суспільствознавства наприкінці XVIII – початку XIX ст. У цей час світ зазнав глибоких соціальних змін, пов'язаних із переходом від традиційного до сучасного індустріального суспільства. Нові форми економічного та політичного життя вимагали певного наукового аналізу. Виникла потреба переходу від загальних абстрактних філософських роздумів про суспільство, про тенденції його розвитку до позитивної науки про суспільство як живе функціонуюче утворення. Оскільки тоді суворі наукові методи продукувалися і використовувалися здебільшого природознавством, то й соціологія відчувала його вплив. Її становлення проходило під загальним впливом позитивізму.

Соціологія, подібно до будь-якої науки, має свою історію, яка, загалом, становить еволюцію поглядів на розвиток суспільства. Процес осмислення суспільства, його соціального життя розпочався ще в додержавні часи існування людства. Вже у первісних, архаїчних суспільствах людина починає розмірковувати про розвиток того соціуму, в якому вона живе, про своє місце і роль у ньому. Пізніше виникають перші уявлення про соціальну рівність і нерівність, про справедливість, про ідеальний стан суспільства. Усе це можна вважати протосоціологічними знаннями. Історія соціології – це розділ соціологічної науки, в межах якого розглядаються процес її зародження, становлення, функціонування і розвитку.

Розглядаючи найпоширеніші підходи до визначення нижчих меж зародження і виникнення соціального (протосоціологічного) знання, варто акцентувати увагу на таких трактуваннях зазначеної проблематики:

1) елементи соціології потрібно вбачати вже у творчості найвидатніших мислителів Стародавнього світу – Платона й Аристотеля;

2) погляди на суспільство мислителів Стародавнього світу і Середньовіччя необхідно розглядати як передісторію соціології;

3) на роль «початку соціології» цілком можуть претендувати ідеї французьких авторів епохи Просвітництва.

У сучасній соціології прийнято вести мову про три різновиди критеріїв щодо періодизації історії соціологічного знання: часові, просторові та змістові. Відповідно до першого критерію визначаються історичні етапи виникнення, утвердження і розвитку соціологічної науки протягом XIX–XX століть. За допомогою просторових критеріїв виокремлюють країни (континенти), в яких найактивніше розвивається соціологія в ті чи інші історичні періоди (етапи). Насамкінець, звернення до змістових критеріїв означає виокремлення різних напрямів, шкіл, течій, парадигм і найяскравіших представників (персоналістичний підхід). Застосувавши системний підхід і врахувавши три різновиди критеріїв, світову історію соціології можна поділити на три періоди:

- 1) донауковий (протосоціологічний) – до початку XIX ст.;
- 2) класичний – із середини XIX до початку XX ст.;
- 3) сучасний – з 20-х років XX ст.

Протосоціологічне знання

I етап. Соціальне знання Стародавнього світу (від виникнення суспільства до IV ст. н. е.): міф і героїчний епос як основні форми знання (усвідомлення людини і суспільства як частини природи, відсутність будь-яких наукових уявлень про суспільство; антропоморфізм); наукова думка – Конфуцій, Платон, Аристотель, Полібій та ін. (ототожнення суспільства з державою, проведення переписів населення, практичне вивчення результатів економічної діяльності людини; створення ідеальних соціальних моделей держави і суспільства).

II етап. Погляди на суспільство в епоху Середньовіччя та добу Відродження (IV ст. – початок XVII ст.):

– теологія і теософія – Аврелій Августин, Тома Аквінський (обґрунтування виникнення і розвитку суспільства як результатів Божої волі, відсутність чітких уявлень про суспільство, заборона практичних наукових пошуків);

– гуманізм і повернення до античної спадщини – А. Данте, Ф. Петрарка, Л. Валла та ін. (боротьба з теологією, розуміння людини як найвищої цінності, як центру всесвіту, необхідності її участі в управлінні суспільством і соціальних процесах нарівні з Богом);

– соціальні утопії XVI ст. – початку XVII ст. – Т. Мор, Т. Кампанелла (обґрунтування ідеального суспільства як суспільства соціальної

справедливості та загальної рівності, без приватної власності та з чітким розмежуванням прав й обов'язків громад);

– індивідуалістичні концепції кінця XVI ст. – початку XVII ст. – Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Г. Гроцій (дослідження проблеми місця особистості в соціальному середовищі, вивчення проблем політики і влади, детермінантів їх розвитку; концепція державного суверенітету; геополітична теорія; формування системи міжнародного права).

III етап. Соціологічні погляди Нового часу (друга половина XVII ст. – початок XIX ст.): натуралізм у XVII ст. – початку XIX ст. – Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є (розуміння виникнення соціальних явищ як наслідку розвитку явищ природи);

– філософія історії XVII ст. –XVIII ст. – Д. Віко, М. Ж. Кондорсе, Й.-Г. Гердер (філософське осмислення історії крізь призму розвитку соціальних об'єктів і явищ; становлення культурологічної теорії).

Інституціалізація соціологічної науки. Класичний період (30–90-ті рр. XIX ст.):

– позитивізм 30–90-х рр. XIX ст. – А. Сен-Сімон, О. Конт (відмова від теоретичних надбань попередніх часів; відкидання філософії як способу пізнання, емпіричне дослідження соціальних фактів, що дають конкретне знання);

– органіцизм 50–90-х рр. XIX ст. – Г. Спенсер, А. Шеффлс, О. Стронін (порівняння суспільства з живим організмом, розроблення еволюціоністського підходу до вивчення соціальних явищ);

– соціал-дарвінізм 70–90-х рр. XIX ст. – Л. Гумплович, У. Самнер (розуміння виникнення і розвиток соціальних явищ на основі теорії еволюції Ч. Дарвіна, боротьби «всіх проти всіх»);

– расово-антропологічна школа – Ж.-А. Гобіно (обґрунтування нерівності рас внаслідок природно-антропологічних чинників);

– соціологічна теорія марксизму – К. Маркс, Ф. Енгельс (теорія економічної детермінації усіх соціальних процесів; відстоювання ідей соціальної революції).

Період кінця XIX ст. – початку XX ст. (90-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.):

– соціологізм – Е. Дюркгейм (емпіричне вивчення соціальних фактів і їх теоретичне осмислення, дослідження соціального порядку та нестабільності, соціальної норми та патології, аномії суспільства);

– «розуміюча соціологія» – М. Вебер (дослідження соціальних дій особистості та їх теоретичний аналіз, звернення соціології до особистості);

– психологічні напрями – Г. Лебон, Ч. Кулі, Г. Тард, З. Фройд (вивчення соціальних явищ на основі психологічних детермінант).

Новітній період у розвитку соціології (30–70-ті рр. XX ст.):

– Чиказька школа – Е. Берджес, Р. Маккензі, Ф. Знанецький (дослідження проблем взаємодії суспільства й індивіда, вивчення проблем міста та урбанізації);

– Франкфуртська школа – Г. Маркузе, Т. Адорно, М. Горкгаймер (критика буржуазного суспільства та повернення до теоретичних надбань марксизму, неомарксизм як соціальна теорія і соціальний рух);

– структурний функціоналізм – Т. Парсонс, Р. Мертон (обґрунтування теоретичного осмислення соціального процесу, соціальної стабільності та структуризації суспільства; теорія соціальної системи);

– конфліктологія – Л. Козер, Р. Дарендорф (обґрунтування конфлікту як необхідного чинника соціального прогресу, розгляд позитивних (конструктивних) функцій конфліктів у суспільстві).

Сучасний період у розвитку соціології (80-ті рр. XX ст. – сьогодення) – Е. Гідденс, П. Бурд'є, І. Валлерстайн (повернення до досліджень емпіричної соціології).

Термін «соціологія» походить від двох слів: лат. «societas» – «суспільство» та грец. «logos» – «слово», «поняття», «вчення». Таким чином, етимологічно слово «соціологія» – це наука про суспільство. Дуже важливо чітко розподілити поняття об'єкта і предмета соціології. Об'єктом тієї чи іншої науки завжди є певна сфера суспільного життя. Прийнято вважати, що об'єкт соціологічного пізнання – це вся сукупність властивостей, зв'язків і відносин, які називаються соціальними. Соціальні зв'язки, соціальна взаємодія, соціальні відносини і спосіб їх організації, тобто суспільство, як цілісна система, є об'єктом соціологічного дослідження.

Важливо те, що предмет соціології, оскільки він є результатом дослідницьких дій, не можна визначити однозначно. Справа не тільки в тому, що вивчає наука. Важливо зрозуміти, як вона це робить. Відповіді на такі різні запитання – «що» та «як» – характеризують відмінність між об'єктом та предметом науки. Питання про предмет науки – це визначення характерного саме для цієї науки точки зору на об'єкт.

У вітчизняних посібниках наводяться різні визначення предмета соціології. Наприклад, у «Короткому словнику» соціологія визначена як «наука про закони становлення й розвитку суспільства загалом, соціальних відносин та соціальних спільнот». У «Соціологічному довіднику» під соціологією мають на увазі «науку про закони й форми соціального (суспільного) життя людей у його конкретних проявах: різних за складністю

соціальних системах, спільнотах, інституціях, процесах». Таке визначення предмета соціології видається нам найдоцільнішим.

Дуже важливим є питання про основні категорії, основні наукові поняття соціологічної науки. Мова йде про виокремлення фундаментальних категорій науки. Як і стосовно визначення предмета соціології, тут немає єдиної думки. Одні дослідники вважають, що такою категорією є поняття «суспільство», другі – «громадянське суспільство», треті – «соціальна система» або «соціальна структура», четверті – «соціальна група», п'яті – «соціальна спільнота» і т. ін. Враховуючи розглянуті загальні характеристики предмета соціології, найбільш правильно видається остання позиція, а саме – визнання ключовою категорією соціології категорії «соціальна спільнота».

Якщо категорії соціології відбивають ті чи інші важливі сторони, ознаки, властивості об'єкта цієї науки, то закони соціології виражають глибинні, істотні, необхідні зв'язки між ними. Це, насамперед, закони дії та взаємодії суспільства, соціальних спільнот, груп та особистостей. Тобто соціальні закони регулюють поведінку людей і їхніх груп, визначаючи стосунки між особами, їхніми спільнотами, і виявляються в діяльності людей та їхніх об'єднань.

До соціальних відносять, наприклад, закони соціальної диференціації та інтеграції, соціальної мобільності, інтернаціоналізації суспільного життя, соціалізації індивіда, урбанізації суспільства та ін. У процесі життя соціальні закони реалізуються конкретними людьми і в конкретних умовах, а тому виявляються як закони-тенденції.

Закони соціології можна класифікувати за різними чинниками. За ступенем спільності ці закони можна поділити на загальні, тобто такі, що визначають розвиток суспільства, соціуму, соціальної системи як цілого, і спеціальні, характерні для окремого елемента соціальної системи, частини суспільства.

За характером, способом прояву соціальні закони поділяються на динамічні й статичні. Перші виражають жорсткий, однозначний зв'язок між послідовністю подій у конкретних умовах і визначають напрями, фактори й форми соціальних змін. Другі – детермінують соціальні явища не суворо, а з певною мірою вірогідності, вони відбивають основні напрями і тенденції соціальних змін у межах збереження певного соціального цілого.

Соціологію можна поділити на теоретичну, спеціальні галузеві соціологічні теорії і прикладну соціологію.

Теоретична соціологія – це різноманітні концепції, що розглядають різні аспекти соціального розвитку суспільства, а саме: всю сферу

соціального життя – соціальні спільноти, соціальні відносини, процеси, інститути. Інакше кажучи, соціологічна теорія на високому рівні абстрагування охоплює причинні зв'язки у розвитку соціальних явищ, описує соціальні взаємозв'язки у загальному вигляді. Варто підкреслити, що є багато концепцій розвитку суспільства, тому теоретична соціологія – це багато різних течій, шкіл і напрямів, які по-своєму, зі своїх методологічних позицій пояснюють специфіку розвитку суспільства.

Спеціальні соціологічні теорії – це галузі соціологічного знання, предметом яких є дослідження відносно самостійних, специфічних підсистем суспільного цілого і соціальних процесів (наприклад, соціологія соціальних груп, соціологія міста або села, етносоціологія, економічна соціологія, соціологія освіти, соціологія політики, соціологія сім'ї, соціологія культури, соціологія управління та праці тощо).

Прикладна соціологія – це практична частина соціологічної науки. Прикладна соціологія становить єдність конкретних соціологічних досліджень і спеціальних соціологічних теорій. У цьому виявляється єдність емпіричного та теоретичного, що становить фундамент будь-якої науки. Прикладна соціологія має власні категорії, які у загальному та концентрованому вигляді відображають соціальну дійсність, а також методи дослідження: опитування, спостереження, аналіз документів тощо.

Кожна наука, досліджуючи певну сферу життя, виробляє і свій специфічний метод дослідження, яким вона користується разом із загальнонауковими методами, притаманними й іншим наукам.

Якщо визначення предмета соціології дозволяє отримати відповідь на запитання, що вивчає ця наука, то характеристика її методу повинна дати відповідь на запитання: як, яким чином соціологія підходить до вивчення суспільства.

Своєрідність методу соціології полягає, по-перше, у тому, що цей метод не можна правильно зрозуміти без визнання методологічної ролі соціальної філософії відносно соціології та інших суспільних наук. І щодо цього метод соціології – це, насамперед, специфічний прояв, конкретизація соціально-філософського методу при всебічному вивченні суспільства як цілісної соціальної системи.

По-друге, в соціології вивчення суспільства саме як цілісної соціальної системи зумовлює широке використання цією наукою методу структурно-функціонального аналізу, згідно з яким кожна сфера суспільного життя (економічна, політична, соціальна або духовна) і кожен її суб'єкт (особистість, клас, нація, сім'я та ін.) розглядаються як відповідні підсистеми і з'ясовуються їхні місце й роль у суспільстві (як системі), їхні дії та

взаємодії. Метод соціології передбачає вивчення суспільства під кутом зору його структури, функціонування та розвитку.

По-третє, в структуру методу соціології включаються методологічні принципи соціологічного дослідження суспільства і на макрорівні, тобто як цілісної соціальної системи, і на середніх рівнях, тобто на рівнях окремих її елементів, підсистем, і на мікрорівні, тобто на рівні міжособистісних взаємовідносин.

По-четверте, одна з найважливіших характеристик методу соціології полягає в тому, що під час вивчення соціальної реальності соціологія ґрунтується на її емпіричному дослідженні. У межах такого дослідження, своєю чергою, використовуються різноманітні методи: спостереження, опитування, аналіз документів, експеримент та ін.

По-п'яте, як зазначає відомий американський соціолог Нейл Сметзер, соціологічне знання має такі складові, як факти, гіпотези й теорії. До того ж соціологічні методи він розглядає, як правила й прийоми, за допомогою яких факти, гіпотези й теорії взаємопов'язуються. Під гіпотезою, з якої починається соціологічне дослідження, мають на увазі припущення про причинний зв'язок одних фактів з іншими, а під теорією – систему взаємопов'язаних вихідних положень і гіпотез.

Різнорічність зв'язків соціології з життям суспільства, її суспільне призначення визначається, насамперед, тими функціями, які вона виконує. Основні функції соціології: теоретична, описова, інформаційна, прогностична, ідеологічна.

Теоретична функція – це концентрація, роз'яснення, поповнення та збагачення існуючого соціологічного знання, розроблення законів і категорій цієї науки на основі дослідження соціальної дійсності.

Описова функція – систематизація, опис, накопичення дослідницького матеріалу у вигляді аналітичних записок, різнорічних наукових звітів, статей, книг.

Інформаційна функція – збирання, систематизація та накопичення соціологічної інформації, отриманої в результаті проведених досліджень.

Прогностична функція полягає у соціальному прогнозуванні. Соціологічні дослідження завершуються обґрунтуванням короткотермінового або довгострокового прогнозу досліджуваного об'єкта. Ідеологічна функція впливає з того, що соціологія об'єктивно бере участь в ідеологічному житті суспільства.

Важливо, що соціологія розвивається не ізольовано, а в постійному взаємозв'язку з іншими суспільними науками. Особливо важливо розглядати співвідношення і взаємодію соціології з соціальною філософією, історією,

політологією, економічною наукою та деякими іншими суспільними науками.

Насамперед необхідно порівняти соціологію й соціальну філософію. Соціологія, як і багато інших наук, вийшла з філософії. Що ж таке соціальна філософія? Соціальна філософія – це розділ філософії, у якому осмислюється якісна своєрідність суспільства щодо його відмінності від природи. Вона аналізує проблему сенсу й цілей існування суспільства, його походження, перспективи, спрямованість рушійних сил і розвитку. Різниця між соціальною філософією і соціологією полягає у методі дослідження соціального. Філософія вирішує суспільні проблеми абстрактно, керуючись певними настановами, які впливають з низки логічних роздумів. На думку «батьків-засновників» соціології, суспільне життя повинно вивчатися не абстрактно, а на основі методів емпіричної (дослідної) науки.

Порівнюючи соціологію та історію, потрібно підкреслити, що між цими двома науками чимало спільного. І та й інша вивчають усе суспільство, а не тільки якусь його одну частину. Але між цими науками є чимало істотних відмінностей, які стосуються, насамперед, своєрідності їх особливостей, природи. Їх співвідношення – це співвідношення теорії та історії, теорії суспільного розвитку та його історії.

Дуже важливо також визначити правильне співвідношення соціології та політики. Їх тісний взаємозв'язок визначається тим, що, по-перше, соціальні спільноти, соціальні організації та інститути є найважливішими суб'єктами й об'єктами політики; по-друге, політична діяльність становить одну з основних форм життєдіяльності особи і її спільностей, які безпосередньо впливають на соціальні зміни в суспільстві; по-третє, політика як дуже широке, складне й багатогранне явище, виявляється у всіх сферах суспільного життя (економічна політика, соціальна політика, культурна політика і т. ін.) і значною мірою визначає розвиток суспільства в цілому.

Розглянемо співвідношення соціології, економічної теорії, а також деяких інших наук. Як і політологія, усі вони, на відміну від соціології, вивчають не суспільство як цілісну соціальну систему, а ту чи іншу його частину, сферу, сторону. Наприклад, економічна наука зосереджує свої зусилля на дослідженні матеріального виробництва, економічної діяльності людей, зміни в яких впливають на соціальні процеси. Ось чому, по-перше, соціологія не може не базуватися на економічній теорії, не взаємодіяти з нею. З іншого боку, економічні процеси, як показує життя, щодамі, то більше залежать від впливу соціальних умов і факторів та їх використання у виробництві, розподілі, обміні й споживанні. І це також потребує посилення

взаємодії економічної і соціальної наук. Це саме можна сказати і про співвідношення соціології з іншими спеціальними суспільними науками.

Насамкінець варто зазначити, що в питанні стосовно співвідношення соціології і спеціальних суспільних наук може й повинно йтися про їх більш чи менш тісний взаємозв'язок, а відтак, і про взаємопроникнення в реальному дослідженні суспільного життя при збереженні предметних меж цих наук, але не про поглинання соціологією цих наук.

Творчі завдання

1. Підготуйте доповідь про майбутнє соціології у світовому ракурсі. Зверніть увагу на міркування В. Бакірова, Е. Гідденса, доведіть або спростуйте тезу американських соціологів про те, що соціологія нині перебуває в стані кризи.

2. Опрацюйте статтю В. Танчера «Соціологічна наука: проблеми розвитку і дисциплінарного переформатування».

Теми доповідей та рефератів

1. Дискусії в соціологічній науці про предмет соціології.
2. Нейл Смелзер та Ентоні Гідденс – провідні західні соціологи.

Проблемні запитання

1. Чим пояснити те, що й досі триває дискусія про предмет, структуру та функції соціології?

2. Подайте визначення соціології як науки.
3. Чим відрізняються поняття «об'єкт» і «предмет» соціології?
4. Назвіть особливості та завдання сучасної соціології.
5. Хто вперше запровадив термін «соціологія» і коли?
6. Що таке позитивізм?
7. Який метод соціології, на думку позитивістів, є головним?
8. Хто першим надав «вузьке» трактування соціології як науки?
9. Що таке теорії середнього рівня? Чому вони так називаються?

Наведіть приклади.

10. Чим відрізняються теоретична і емпірична, фундаментальна та прикладна соціології?

11. Подайте визначення понять «макросоціологія» і «мікросоціологія».
12. Що таке соціальний закон? Наведіть приклади.
13. Чим обумовлене особливе місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук?
14. Назвіть основні функції соціології в суспільстві.

2 Соціологічний спосіб дослідження

Основні поняття й категорії: емпірична соціологія, прикладні дослідження, фундаментальні дослідження, види соціологічних досліджень, етапи соціологічного дослідження, мета і завдання соціологічного дослідження, гіпотеза в соціологічному дослідженні, методи збору соціологічної інформації, анкетування, інтерв'ю, спостереження, соціометрія, аналіз документів, експертна оцінка, вибірка.

Соціологічні дослідження – своєрідна ознака соціологів, що виокремлює їх серед представників інших соціальних та гуманітарних наук. Оволодіння соціологічними методами вимагає від дослідника ґрунтовної професійної підготовки не тільки із соціологічних дисциплін, а також із соціальної філософії, психології, етнографії, але й, що досить складно для гуманітаріїв, певних знань із математики, статистичних методів, інформатики і т. ін.

Соціологічне дослідження – це система послідовних методологічних, методичних, організаційно-технічних процедур, яка передбачає отримання вірогідних даних та фактів про явища чи процеси, що вивчаються, для їх подальшого використання в соціальному управлінні.

Соціологічне дослідження містить деякі елементи, притаманні будь-якій науковій діяльності. По-перше, це об'єкт дослідження. У соціології об'єктом дослідження можуть бути будь-які процеси та явища соціальної дійсності (демографічні, екологічні, економічні, соціальні, міжнаціональні, сімейно-побутові та ін.). По-друге, це суб'єкт дослідження (соціолог-дослідник або група соціологів). По-третє, як будь-яке інше дослідження, соціологічне спрямоване на досягнення певної мети і вирішення конкретних завдань. По-четверте, це засоби, що застосовуються в дослідженні (технічні й організаційні). По-п'яте, це результати дослідження, заради яких воно проводиться.

Головне завдання соціологічних досліджень – здобуття фактів про соціальну дійсність, її окремі явища, сторони. Запам'ятайте: соціальний факт – це певним чином фіксований, описаний фрагмент соціальної дійсності. Як же вибрати саме ті факти, які допоможуть знайти науково обґрунтовану відповідь на питання, що цікавлять дослідника, заохотять його до проведення дослідження? Для цього необхідно виокремити випадковий серед невинуватих факт для явища, що вивчається, сконцентрувавши увагу на регулярних, масових, інакше кажучи, в типових фактах. Саме для цього соціологічній науці розроблена система наукових процедур. Ці процедури –

результат глибоких теоретичних і багаторазових дослідницьких опрацювань – є надбанням наукової корпорації соціологів.

Соціологічне дослідження складається з трьох основних етапів: підготовчого (розроблення програми дослідження), основного (проведення емпіричного дослідження), завершального (оброблення й аналіз даних, формування висновків і рекомендацій). Кожний етап включає низку важливих процедур.

Залежно від складності та масштабності аналізу предмета виокремлюють три види соціологічного дослідження: розвідувальне (пілотажне), описове, аналітичне.

Найбільш простим видом є розвідувальне (пілотажне) дослідження. Воно будується на спрощеній програмі й охоплює невеликі сукупності, має незначний за обсягом інструментарій. Інструментарій – це методичні документи, за допомогою яких здійснюється збір первинної соціологічної інформації (анкети, бланк-інтерв'ю, опитувальники, картки для фіксації результатів спостереження чи аналізу документів тощо).

Описове дослідження є більш складним видом соціологічного аналізу. Воно проводиться за розробленою програмою на базі апробованого інструментарію і застосовується щодо відносно великої спільноти людей (наприклад, колектив великого підприємства). Збір інформації тут може бути доповнений методами спостереження, аналізу документів.

Аналітичне дослідження – найбільш поглиблений вид соціологічного аналізу. Воно не тільки описує структурні елементи явища, що вивчається, але й з'ясовує його причини. Підготовка аналітичного дослідження потребує багато часу, ретельно розробленої програми, інструментарію, попереднього уявлення про об'єкт, який вивчається. За методами збору інформації цей вид соціологічного дослідження є комплексним. З гносеологічної точки зору соціологічне дослідження за об'єктом та процедурою є емпіричним, а за рівнем узагальнення воно може бути і емпіричним, і теоретичним.

Будь-яке дослідження починається з постановки проблеми. Проблема дослідження може бути заданою ззовні якимось замовником або викликана пізнавальним інтересом. Проблема – це завжди протиріччя між знаннями про потреби людей в якихось результативних практичних чи теоретичних діях та відсутністю знань про шляхи й засоби їх реалізації.

Вирішити проблему – означає отримати нові знання або побудувати теоретичну модель, яка б пояснювала те чи інше явище, виявити фактори, які б дозволили вплинути на розвиток явищ у бажаному напрямі.

Замовлення соціологу зазвичай формулюється у вигляді проблемної ситуації, звертається увага на існування якоїсь соціальної суперечності або

ставиться питання про незадовільний стан справ у тій чи іншій сфері виробництва, управління тощо. Соціологу необхідно сформулювати проблемну ситуацію у вигляді проблеми, яку він буде досліджувати.

Після вибору виду соціологічного дослідження починається його підготовка. Цей етап передбачає розроблення програми. Програма є обов'язковим вихідним документом будь-якого соціологічного дослідження незалежно від того, є це дослідження теоретичним чи прикладним. Програма, як правило, включає такі розділи: теоретичний (формулювання й обґрунтування проблеми, цілі, завдання, об'єкт та предмет дослідження, формулювання гіпотез); методичний (обґрунтування вибірки, методів збору даних, методів обробки й аналізу даних); організаційний (робочий план соціологічного дослідження, порядок дослідження підрозділів, розподіл людських та фінансових ресурсів і т. ін.)

Розглянемо більш детально кожний із цих розділів. Почнемо з теоретичного. Важливим елементом тут є формулювання й обґрунтування проблеми соціологічного дослідження. Соціальна проблема означає, як уже зазначалося, стан «знання про незнання» певних сторін, кількісних та якісних змін, причин, інших характеристик явища чи процесу. Зокрема, це може бути, наприклад, незнання причин кризових явищ у суспільстві, повільного переходу економіки до ринку або причин нинішнього рівня життя широких людських мас в Україні тощо. При цьому важливо не допускати постановки неактуальних проблем. Соціологічне дослідження повинне розглядати одну проблему, в іншому разі виникне зайва складність, знизиться якість результатів дослідження.

Не менш важливим елементом теоретичного розділу є цілі й завдання дослідження. Ціль дослідження визначає його теоретичну або прикладну орієнтацію. Якщо цілі дослідження визначені нечітко, то можуть виникнути труднощі під час оцінювання його результатів. Цілі дослідження можуть бути різними. Завдання дослідження змістовну, становлять методичну й організаційну конкретизацію мети.

Ще один важливий елемент теоретичного розділу програми – визначення об'єкта та предмета соціологічного дослідження. Об'єктом є діяльність людей та умови, в яких вона здійснюється, предметом прийнято вважати ту сторону об'єкта, яку планується безпосередньо вивчати. Одному і тому соціальному об'єкту можуть відповідати декілька різних предметів дослідження (наприклад, щодо студентів вищого навчального закладу предметами дослідження можуть бути їхні навчально-пізнавальна, наукова, громадсько-політична діяльність, спілкування, вільний час тощо).

Формулювання гіпотези – заключна частина теоретичної підготовки емпіричного соціологічного дослідження. Гіпотеза в соціологічному дослідженні – це науково обґрунтоване уявлення про структуру соціальних об'єктів, особливості елементів і зв'язків, які утворюють ці об'єкти, про механізм їх функціонування й розвитку. Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки в результаті попереднього аналізу досліджуваного об'єкта з урахуванням різноманітних соціальних фактів.

Гіпотези – це початкові моменти дослідження, від них прямо залежать подальші етапи емпіричного соціологічного дослідження. Варто підкреслити, що формулювання гіпотез – це не марні теоретичні вправи, а розроблення логічних кардинальних моментів для збору й аналізу емпіричних даних. Якщо дослідником були сформульовані гіпотези, то емпіричні дані використовуються для їх перевірки, підтвердження або спростування. Якщо ж гіпотез від самого початку не було, то різко падає науковий рівень соціологічного дослідження, а його результати й узагальнення зводяться до опису відсоткових показників тих чи інших індикаторів і до досить простих рекомендацій. Відповідно до висунутих гіпотез обирається конкретний інструментарій дослідження, формуються запитання. Важливо, щоб усі гіпотези мали необхідний інструмент для вирішення.

Окрім теоретичних, велике значення в дослідженні має методичний розділ програми, який включає обґрунтування вибірки, методів збору даних, методи обробки й аналізу даних. Головне значення в цьому розділі займає питання відбору одиниць аналізу. Об'єкт соціологічного дослідження може бути великим (тисячі, десятки, сотні тисяч людей; населення міста, регіону, працівники підприємств, установ і т. ін.), тому, наприклад, опитати всіх фізично неможливо. За умов, коли нараховується 500 і більше осіб, застосовується вибірковий метод.

Іноді, коли об'єкт дослідження порівняно невеликий і соціолог має можливість його вивчити, він може досліджувати його в цілому. Тоді, як стверджують соціологи, об'єкт дослідження тотожний генеральній сукупності. Генеральна сукупність – це сукупність усіх можливих соціальних об'єктів, яку необхідно вивчити у межах програми соціологічного дослідження.

Але зазвичай складне дослідження неможливе або в ньому немає необхідності. Тому для вирішення завдань дослідження проводиться вибірка. Вибірka, або вторинна сукупність, – це частина об'єктів генеральної сукупності, відібрана за допомогою спеціальних прийомів для отримання інформації про всю сукупність у цілому. Кількість одиниць спостереження, що складає вибіркову сукупність, називається її обсягом (обсягом вибірки).

Існує низка процедур здійснення вибірки. Дослідник повинен указати, скільки ступенів відбору застосовується у вибірці, яка одиниця відбору і теми відбору на кожному ступені; що є основою вибірки (список, картотека, карта); яка одиниця спостереження міститься на останньому ступені вибірки тощо.

З питанням вибору методів вибірки тісно пов'язана процедура визначення об'єкта вибіркової сукупності та забезпечення її представництва. Це найбільш важливі питання теорії вибірки. З одного боку, вибіркова сукупність повинна бути досить великою, щоб на її підставі можна було отримати вірогідну інформацію, з другого боку, «економною», тобто оптимальною. Яким же є критерій оптимальності? Досвід показує, що для пробних опитувань достатньо вибірки обсягом 100–250 осіб. У разі масового опитування (генеральна сукупність становить 5 000 осіб і більше) обсяг вибіркової сукупності повинен становити 10 % генеральної сукупності, але не більше 2–2,5 тис. осіб. Це гарантує вірогідність результатів дослідження. Помилки вибірки, які інколи трапляються, бувають наслідком неправильних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної сукупності; недостатнього обсягу вибіркової сукупності, неправильного застосування способу відбору одиниць аналізу (наприклад, відбір із неправильно складеного списку, невдалий вибір місця, часу проведення опитування тощо).

Робочий план соціологічного дослідження впорядковує основні етапи дослідження згідно з його програмою, календарними строками проведення, матеріальними та людськими затратами, а також основні процедурні заходи, підбір і підготовку виконавців, особливості і порядок роз'яснювальної роботи, передбачає розроблення форм контролю за проведенням дослідження. Головними ланками робочого плану є такі: проба методик збору первинних даних (пілотажне, розвідувальне дослідження); польове дослідження (масовий збір даних на об'єкті); підготування перших даних для обробки; оброблення соціологічних даних (їх аналіз і інтерпретація), викладення результатів дослідження.

Важливий елемент програми – інструкція тому, хто проводить анкетування (інтерв'юєру). В ній коротко формулюються цілі, завдання соціологічного дослідження, основні процедури, які повинен здійснювати дослідник. Указуються місце і термін проведення опитування, коло осіб, з якими потрібно ввійти в контакт, різновид опитування (анонімний, за списком і т. ін.), форма й зміст вступної бесіди з респондентами для роз'яснення цілі дослідження, порядок роботи під час опитування,

процедури, які треба виконувати із заповненими анкетами. Примітка містить відомості про адресата (кому і в якому вигляді здаються анкети).

Звіт – певна форма підведення підсумків соціологічного дослідження – містить опис усіх розділів програми дослідження. Звіт включає основні висновки, практичні рекомендації, оцінює соціальну та економічну ефективність реалізації результатів дослідження. У додаток звіту входять усі методологічні та методичні документи соціологічного дослідження (програма, план, інструментарій, інструкції тощо), а також ті соціологічні дані (таблиці, графіки, індивідуальні думки), які не ввійшли у звіт під час пошуку відповіді на основну гіпотезу. На підставі звіту складається аналітична довідка на декілька сторінок.

Жоден із методів соціологічних досліджень не є універсальним, але має свої чітко визначені пізнавальні можливості. Тому не існує «добрих» чи «поганих» методів, є методи або адекватні або неадекватні щодо визначеного дослідником завдання; надійність методу забезпечується не тільки його обґрунтованістю, але й дотриманням правил його застосування.

Найбільш економічним з точки зору затрат праці та фінансів є аналіз документів. Він має й низку переваг порівняно з іншими методами. Аналіз документів дозволяє оперативно отримувати фактографічні дані, наприклад, про підприємство в цілому і його робітників та службовців зокрема. Ця інформація є об'єктивною. Але при цьому не можна забувати про обмеження, пов'язані з якістю такої інформації.

Документом у соціології є спеціально створений людиною предмет, призначений для передачі чи зберігання інформації. Документами є письмові документи (державні архіви, архіви організацій, особисті документи); іконографічні документи (твори образотворчого мистецтва – картини, гравюри, скульптури тощо); кіно-, відео-, фотодокументи; фонетичні документи (магнітофонні записи, грамплатівки).

Є два основні типи аналізу документів: традиційний (класичний) і формалізований (контент-аналіз). Традиційний метод аналізу – це різноманітні операції, спрямовані на інтерпретацію даних, що містяться в документі, з прийнятої соціологом певної точки зору – інтерпретацію з'ясування змісту документа. Слабкість такого аналізу в його суб'єктивності.

Щоб позбутись елементів суб'єктивізму традиційного аналізу, розроблені формалізовані (кількісні) методи аналізу документів (контент-аналіз). Суть цих методів полягає в тому, щоб знайти такі ознаки, властивості документа (наприклад, частота вживання певних термінів), які б відображали істотні сторони його змісту. Тоді зміст документа стає вимірюваним, щодо нього можна провести необхідні обчислювальні операції, і результати аналізу

можуть досягти певної об'єктивності. Водночас, формалізований аналіз має свою обмеженість, яка полягає в тому, що не весь зміст документів можна виміряти за допомогою формальних показників. Об'єктом контент-аналізу є зміст газет, кінофільмів, теле- і радіопередач, публічних виступів, суспільних і особистих документів, інтерв'ю, відповіді на відкриті запитання анкет тощо.

Важливий метод соціологічного дослідження – спостереження. У соціологічному дослідженні під спостереженням розуміють метод збору первинних емпіричних даних, який полягає у свідомому, цілеспрямованому, систематизованому, безпосередньому сприйнятті й реєструванні соціальних фактів, які можна проконтролювати й перевірити. Головною перевагою безпосереднього спостереження є те, що воно дозволяє фіксувати події та елементи людської поведінки в момент їх здійснення, тоді як інші методи збору первинних даних базуються на попередніх або ретроспективних міркуваннях індивідів.

Спостереження як метод застосовується тоді, коли інформація, яка необхідна досліднику, не може бути отримана ніякими іншими способами. Так буває, коли не хочуть чи не можуть детально описати послідовність своїх дій. Спостереження використовується як джерело інформації для побудови гіпотез, для перевірки даних, отриманих за допомогою інших методів.

Метод спостереження в соціології класифікується за такими принципами: за мірою формалізованості (структуралізоване й неструктуралізоване спостереження), залежно від ступеня участі дослідника в ситуації, що вивчається (включене та невключене), за місцем проведення, умовами організації спостереження (польове й лабораторне), за регулярністю проведення (систематичне й несистематичне спостереження) тощо.

Найбільш поширеним методом збору соціологічної інформації є опитування. Опитування передбачає, по-перше, усне чи письмове звернення дослідника до певної сукупності людей – респондентів із запитаннями, зміст яких репрезентує проблему, що вивчається, на рівні емпіричних індикаторів, по-друге, реєстрацію та статистичну обробку отриманих відповідей, а також їх теоретичну інтерпретацію. За формою й умовами спілкування соціолога з респондентом розрізняють письмові (анкетування) й усні (інтерв'ю) опитування, за місцем проживання, за місцем роботи і в цільових аудиторіях (глядачі в кінотеатрах, пацієнти в клініках і т. ін.), очні (особисті) й заочні (звернення з анкетою через газету, телебачення, по телефону), групові й індивідуальні і т. ін.

Найбільш поширений вид опитування – анкетування. Воно є груповим і індивідуальним. Групове опитування застосовується за місцем роботи або навчання. Один анкетер найбільш ефективно працює з 15–20 особами. При

цьому досягається 100 % повернення анкет, підтримуються взаємні стосунки між анкетерами й респондентами. При індивідуальному анкетуванні анкети розповсюджуються на робочих місцях чи за місцем проживання респондентів. Термін повернення анкет заздалегідь обговорюється.

Соціологічна анкета – це система запитань, об'єднаних єдиним дослідницьким задумом і спрямованих на з'ясування кількісно-якісних характеристик об'єкта і предмета аналізу. До анкети висувається низка вимог, яких потрібно дотримуватися під час їх конструювання. Запитання соціологічних анкет повинні класифікуватися за змістом (про факти свідомості, поведінки, особу респондентів), за формою (відкриті й закриті, прямі й непрямі), за функціями (основні й неосновні) тощо.

Інтерв'ювання. Цей метод опитування зараз використовується зрідка. Інтерв'ю беруть за місцем роботи, за місцем проживання. Розрізняють три види інтерв'ю: формалізоване, фокусоване, вільне.

Метод експертної оцінки. Для її проведення як методу збирання необхідних даних насамперед формується група добре поінформованих осіб, які підбираються за такими ознаками: професійний статус (посада, науковий ступінь і вчене звання, стаж роботи тощо); результати тестування (з урахуванням оцінки їхньої попередньої діяльності як експертів) та атестації їх колегами. Враховуються також громадська думка, імідж кожного у цій сфері суспільного життя. Основний робочий інструментарій експертних опитувань – анкети або бланк-інтерв'ю, опрацьовані за спеціальною програмою. Відповідно до цього процедура одержання інформації може виглядати як анкетування чи інтерв'ювання експертів.

Соціальний експеримент як метод збирання соціологічної інформації. Для поглибленого аналітичного вивчення соціальної реальності в соціології використовують соціальний експеримент як метод збору інформації про чинники, які на неї впливають, результати та наслідки такого впливу. Це метод одержання інформації в умовах, які контролюються і керуються, тобто в експериментальній групі чи колективі, що передбачає створення відповідної експериментальної ситуації. Головне завдання експерименту полягає в тому, щоб, вибравши для експериментування ту чи іншу групу, впливати на неї певними факторами і стежити за зміною характеристик, які цікавлять дослідників для вирішення завдань управління суспільними процесами.

У суспільствознавстві вирізняють такі види дослідження: по-перше, соціологічні, економічні (господарські), педагогічні, правові, соціально-психологічні та інші експерименти; по-друге, реальні (натурні), тобто

польові або лабораторні, по-третє, експерименти на моделях – математичних чи визначених за вибіркою, тобто модельні експерименти.

Соціометричний метод. Перед соціологами постають завдання, пов'язані з вивченням соціальних і соціально-психологічних процесів у малих групах – бригадах, відділах, малих підприємствах, спеціальних командах тощо. Під час вивчення таких малих груп ефективними виявилися методи соціометрії. Термін «соціометрія» походить від сполучення коренів двох латинських слів: «*socis*» – «товариш», «співучасник» і «*metrum*» – «вимір». Соціометричний метод застосовується на рівні мікросоціології, тобто на стику соціології та соціальної психології і пов'язаний із вивченням міжособистісних відносин у малих групах. Тому метод соціометричного опитування, в якому основним робочим інструментом є питання соціометричної анкети (тести), дозволяє заглибитися у стосунки всередині групи, визначити її лідера.

Розглянувши основні соціологічні методи збирання інформації, можна зробити такі висновки: по-перше, їх діапазон досить широкий і кожен із них характеризується тими чи іншими позитивними ознаками; по-друге, ефективному проведенню соціологічних досліджень сприяє раціональний вибір і комплексне поєднання певних методів, залучення фахівців різного профілю: соціологів, соціальних психологів, математиків, педагогів та інших спеціалістів; по-третє, доцільність застосування того чи іншого методу у такому дослідженні залежить від потенціалу методу, від змісту і завдань дослідження, ступеня опрацювання проблеми, людських, фінансових і економічних ресурсів, якими володіє дослідницький колектив; по-четверте, для збирання соціологічної інформації здебільшого використовують комбінації різних методів, що зазвичай формує нові методи її збирання та аналізу, сприяє утворенню нових, нетрадиційних способів отримання даних (наприклад, фокус-група, мозкова атака тощо).

Заключний етап емпіричного соціологічного дослідження зумовлює обробку, аналіз та інтерпретацію даних, отримання емпірично обґрунтованих узагальнень, висновків і рекомендацій. Залежно від методів отримання первинної інформації можна застосувати різні прийоми обробки й аналізу даних. Наприклад, якщо соціолог певну частину інформації запозичує із документальних джерел, то він використовує два основні методи аналізу документів: неформалізований (традиційний) і формалізований (контент-аналіз). Традиційний аналіз ґрунтується на сприйнятті, розумінні, осмисленні й інтерпретації змісту документів згідно з метою дослідження. Формалізований аналіз документальних джерел (контент-аналіз – аналіз змісту) розрахований на запозичення соціологічної інформації з великих

масивів документальних джерел, які недоступні традиційному аналізу. Він базується на виявленні деяких кількісних статистичних характеристик текстів (або повідомлень).

Завершується емпіричне соціологічне дослідження формулюванням висновків, пропозицій та рекомендацій, які повинні бути конкретними й реалістичними, супроводжуватися необхідним обґрунтуванням у матеріалах дослідження, підтверджуватися документальними й статистичними даними.

Творчі завдання

1. Підготуйте доповідь про роль соціологічних досліджень у соціології.
2. Визначте різновиди соціологічних досліджень (розвідкові, пілотажні, зондажні, пошукові, монографічні тощо), їхні основні етапи та підходи до вибору етапів.

Теми доповідей та рефератів

1. Місце і роль соціологічних досліджень у вивченні соціальної реальності.
2. Особливості програм для різних видів соціологічних досліджень.
3. Значення методу вибірки у соціологічній практиці.
4. Анкетне опитування: його переваги та недоліки.
5. Форми і методи підготовки інтерв'юерів та контролю якості їх роботи.
6. Контент-аналіз як метод соціологічного дослідження.
7. Суть і призначення соціального прогнозу.

Проблемні запитання

1. Назвіть етапи проведення соціологічного дослідження та проаналізуйте їх щодо послідовності, призначення, змісту, особливостей здійснення.
2. Охарактеризуйте основні компоненти програми соціологічного дослідження.
3. Охарактеризуйте основні типи вибірок.
4. Охарактеризуйте переваги і недоліки соціологічного інтерв'ю.
5. Які питання, на вашу думку, можна вирішити за допомогою аналізу документів?
6. У чому полягає відмінність між поняттями «передбачення», «пророкування», «прогнозування»?

3 Історія розвитку соціологічної думки

Основні поняття й категорії: парадигма, соціальний факт, соціальна дія, розуміюча соціологія, ідеальні типи, раціоналізм і раціональність, механічна та органічна солідарність, ціннісний підхід, формальна школа, емпірична соціологія, структурний функціоналізм, конфліктний підхід, неомарксизм.

Корені соціологічної науки сягають часів античності – ідей Платона й Аристотеля, Геродота та інших, а далі розвивалася «протосоціологія», яка викристалізовувалася у соціально-філософських роздумах Т. Мора і Н. Макіавеллі, Б. Спінози і Г. Гроція, Т. Гоббса і Дж. Локка, А. Сміта і Ш. Монтеск'є та багатьох інших мислителів минулого.

Проте у вигляді окремої наукової галузі соціологія виникає лише у першій половині ХІХ ст. під впливом епохальних зрушень у соціальному бутті, що отримали назву революцій – політичної, економічної, інтелектуальної. Радикальна природа цих змін – новий соціальний порядок, демократизація, бюрократизація державного управління, індустріалізація, урбанізація, секуляризація, раціоналізм і гуманізм, які стали могутніми чинниками, під впливом яких виникла соціологія.

Огюст Конт (1798–1857) увійшов в історію науки як засновник філософського позитивізму та соціології. Уже самим терміном «позитивний» («позитивізм») О. Конт протиставляє свою філософію і соціологію старим («негативним») уявленням. Інакше кажучи, поняття «позитивне знання» (пізнання) є суворо науковим, на відміну від спекулятивного, метафізичного, абстрактного, аморфного, неконструктивного та ін.

О. Конт вводить так звану лінійну систему класифікації форм наукового знання. Він класифікує науки відповідно до історії їх виникнення і розвитку і у зв'язку із залежністю одна від одної, коли знання попередньої науки є необхідною умовою для розвитку і знання наступної: математика – астрономія – фізика – хімія – фізіологія (біологія) – соціальна фізика (соціологія).

Ця залежність однієї науки від іншої зумовила появу соціальної фізики – соціології. Соціологія теж абстрактна наука, що не має прикладного спрямування; вона одна з найскладніших у контівській системі, оскільки вивчає конкретний об'єкт – суспільство, людину, які є найбільш складними явищами.

О. Конт не лише вводить новий термін, а й розробляє досить повну систему соціологічного знання, окреслює предмет, структуру, визначає пізнавальні засоби і можливості нової науки. Він виступає за необхідність

створення «позитивної соціології» як науки, що базується на даних спостереження, експерименту, порівняльного та історичного методів.

О. Конт був одним із мислителів, хто приділяв велику увагу методологічним проблемам. У відповіді на запитання «Як віднаходити, систематизувати й використовувати факти соціального життя?» він запропонував кілька дослідницьких принципів, сформульованих у чотирьох методах нової науки – спостереження, експеримент, порівняння та історичний аналіз.

Соціологічна система *Герберта Спенсера* (1820–1903) ґрунтується на трьох основних елементах: еволюційній теорії, організмі та вченні про соціальні організації – інститути.

Ідея еволюції Г. Спенсера базувалася на науковому природничому матеріалі, свій еволюціонізм він поширював на всі, без винятку, явища природи та суспільства – космічні, хімічні, біологічні, соціальні. Спенсер вважав, що навіть такі феномени, як психологія і культура, природні за своїм походженням і тому розвиваються за законами природи, а отже, й еволюції.

Еволюція – це поступовий процес безперервної інтеграції матерії, що перетворює її з невизначеної і непов’язаної однорідності (маси елементів) у визначену різнорідність. Наприклад, сонячна система виникає з розсіяної і безладної матерії та утворює взаємопов’язану компактну систему планет. Суспільство виникає як об’єднання людей у зв’язку зі зростанням їх чисельності чи поступовим злиттям маленьких володінь у провінції, королівства та імперії.

Г. Спенсер категорично виступає проти соціальних революцій і навіть радикальних реформ, які неодмінно порушують і руйнують природний процес еволюційного розвитку, що призводить до занепаду суспільства, спричиняє конфлікти, безладдя та зубожіння. Учений розглядає соціальні революції як історичні патології і порівнює їх із тими наслідками для організму, які спричиняються захворюванням шлунка.

В аналізі суспільства та соціальних явищ Спенсерівська соціологічна система базується на принципах організму, оскільки в ній соціальна система уподібнюється живому організму. Г. Спенсер дає високу оцінку ідеям О. Конта щодо зв’язку соціології (соціальної фізики) з біологією і її залежності від останньої. Проте біологічний та соціальний організми, на його думку, мають істотні відмінності: суспільство не має чітко окресленої форми, воно становить несталу цілісність, здатність відчувати й мислити притаманна всім складникам суспільства. Кожен індивід відносно автономний у системі цілісного суспільства, на відміну від структурних елементів біологічного організму; в біологічному організмі складові елементи підпорядковані цілому

й існують заради цього, у суспільстві не індивіди існують заради суспільства, а суспільство заради блага кожного окремого члена.

Виходячи зі свого еволюційного вчення, зокрема «закону групування», Г. Спенсер показує, що у фазі надорганічної еволюції виникають і розвиваються спеціалізовані «соціальні органи», які він назвав «соціальними інститутами». Сукупність взаємодіючих інститутів утворює цілісну соціальну організацію – суспільство.

В «Основах соціології» Спенсер виокремлює й аналізує шість типів соціальних інститутів: домашні (сім'я, шлюб), обрядові чи церемоніальні, політичні, церковні (релігійні), професійні та промислові. Він розкриває, як історично, завдяки розвитку соціальних інститутів, у суспільстві відбулася еволюція стосунків між людьми (від первісної людини до сучасної) внаслідок еволюції знання, мови, моралі, мистецтва, зростання інтелектуального потенціалу суспільства тощо.

Марксизм, на відміну від гегельянства, позитивізму чи функціоналізму, є не лише напрямом теоретичної думки, а й впливовою течією суспільно-політичної думки, що тісно пов'язана з масовими соціальними рухами минулого й сучасного.

З приходом до влади комуністичних режимів, спочатку в Росії у 1917 р., а потім і в інших країнах, відповідним чином модифікований марксизм став офіційною державною ідеологією. У колишньому СРСР марксизм-ленінізм тривалий час був квазірелігійною системою, догматами якої освячувалася тоталітарна політика. Багато сучасних західних соціологів, критично сприймаючи зміст цієї концепції, не заперечують історичних заслуг *Карла Маркса* (1818–1883) у формуванні та розвитку соціологічної думки. Його ім'я ставлять в один ряд з іменами Конта, Дюркгейма, Вебера та інших класиків цієї науки.

Результати теоретичних міркувань К. Маркса у соціологічній галузі можна звести до трьох основних моделей: базису-надбудови, «органічної цілісності суспільства» та його «діалектичного розвитку».

Відносно Марксової ідеї «базису-надбудови» потрібно зазначити таке: ті функції, які, згідно з Контом і його послідовниками, мала виконувати соціологія, фактично вже виконує, як переконаний Маркс, політична економія – наука про економічну структуру суспільства.

У творах К. Маркса категорії економічної науки є чимось на кшталт універсального ключа практично до всіх філософських, політичних та культурологічних проблем. Наприклад, торкаючись фундаментальної проблеми філософської антропології – проблеми сенсу людського існування («сутності людини») – Маркс намагається прямо й безпосередньо пов'язати її

з дією механізмів поділу суспільної праці і функціонування інститутів приватної власності та грошей. Автор переконаний, що перебудова економіки на комуністичних засадах, ліквідація приватної власності та тотальне усупільнення всього дають ключ до вирішення «останніх питань» людського буття.

Згідно з матеріалістичним або, точніше, економічним розумінням історії система матеріально-виробничих відносин становить першооснову, «базис», на якому ґрунтуються всі інші стосунки людей – правові, політичні, ідеологічні. Економічна сфера у такому випадку набуває значення певної субстанції або є «незалежною змінною» щодо інших соціальних явищ і процесів. Хоча прихильники марксизму формально не заперечували і так званого «зворотного впливу» надбудови на базис, теорія взаємовпливу економічних і правових, політичних і культурних інститутів у межах марксизму не набула детальної розробки.

Відносно марксистської ідеї «органічної цілісності суспільства» варто підкреслити, що сам Маркс неодноразово вживає стосовно суспільства такі вирази, як «соціальний організм», «органічна цілісність», «тоталітарність» тощо. «Теперішнє суспільство, – пише він, – не твердий кристал, а організм, який здатний до перетворень і перебуває у постійному процесі перетворень». Засновник марксизму надавав великого значення проблемі функціональної інтеграції сучасного йому суспільства, де всі елементи, як він вважав, підпорядковані одній меті. Таким чином, можна зробити висновок про певні типологічні паралелі між марксизмом та ідеями спенсерівського соціологічного органіцизму.

Не менш важливу роль у Марксовому розумінні суспільства відіграє «принцип діалектичного розвитку». Йдеться, насамперед, про відношення єдності і взаємозаперечення між різними структурними рівнями й елементами суспільства, а також між різними фазами його розвитку. Діалектичний принцип орієнтує на вивчення процесів суспільної динаміки як певних фаз, де гармонійні зв'язки порушуються дисонансами і конфліктами, розв'язання яких дає підстави для відновлення гармонії на якісно іншому рівні.

Особливо плідною у науковому відношенні виявилася ідея діалектичного поєднання об'єктивних і суб'єктивних факторів суспільного розвитку. Не вживаючи ще терміну «соціальна дія», К. Маркс надавав винятково великого значення «діяльнісному факторові». «Історія, – підкреслював він, – це не що інше, як діяльність людини, що досягає своїх цілей». Процеси соціальних змін, за Марксом, здійснюються не самі по собі, а лише внаслідок людської діяльності та шляхом цієї діяльності.

Новітня історія не лише поставила під сумнів багато Марксових соціальних передбачень та висновків: зростання злиденності робітничого класу, неминучість загострення класової боротьби та пролетарської революції, негативна роль приватної власності в економічному розвитку, незворотність історичного процесу тощо. Новітня історія позбавила ґрунту чи видозмінила роль, обмежила сфери використання понять Марксової соціологічної теорії.

У процесі історичного розвитку був змінений вплив багатьох факторів, які зумовили суспільну цілісність капіталістичного ладу середини ХІХ ст.: характер виробничих відносин, форми власності, рівень продуктивних сил, головні класи та соціальні групи тощо. Змінилися соціальні реалії, на яких будувалася Марксова схема історичного розвитку, наукова обґрунтованість і діалектичний дух Марксового підходу дедалі більше видалялися догматичним витлумаченням його ідей.

Марксова соціологічна теорія протягом століття була джерелом, вихідною точкою низки концептуальних підходів до пояснення суспільних процесів. Їх багатогранність зумовила широке розмаїття різних концепцій, що базувалися на тій чи іншій частині теоретичної спадщини видатного вченого.

Щодо соціологічної концепції *Еміля Дюркгейма* (1858–1917), потрібно звернути увагу на те, що вихідним моментом його наукових пошуків стало прагнення виокремити як предмет соціології таку реальність, якою не займається жодна з інших наук. Згідно з твердженням ученого, такими є соціальні факти, які в сукупності складають соціальну реальність.

Відмінна ознака соціальних фактів – їх незалежне від індивідів буття і здатність чинити на останніх примусовий вплив. Соціальне, як вияв колективних утворень є реальністю вищого типу. Колективні вірування, почуття, уявлення – суть цілісності, вони не зводяться до індивідуальних психічних станів. Не можна, підкреслює французький соціолог, виводити колективні уявлення з індивідуальних, як не можна виводити суспільство з індивіда, ціле – з частин, складне – з простого. Причини соціальних фактів треба шукати в інших соціальних фактах, а не в стані індивідуальної свідомості. Наприклад, якщо людину позбавити мови, мистецтва, науки, моралі, вірувань, то вона деградує. Характерні атрибути людської природи надходять від суспільства. Але, з іншого боку, суспільство не існує інакше, як тільки в індивідах і завдяки їм.

Важливого методологічного значення Е. Дюркгейм надає поняттям соціальної норми і соціальної патології. Свої міркування щодо цього він називає правилами для розмежування нормального і патологічного.

Французький вчений вважає за можливе розмежовувати «здорове» і «хворе» у різних категоріях соціальних явищ і переконаний в існуванні об'єктивних критеріїв зазначеного розмежування. Такою ознакою може бути поширеність певного явища по всьому «суспільному полю» або, навпаки, його екстраординарність, винятковість.

Розглядаючи проблему злочинності, Дюркгейм виступає проти загальноприйнятого розуміння злочину як соціальної патології, оскільки за всіма ознаками його можна вважати нормальним фактом. Підтвердженням цього, на його думку, є поширеність злочинності в усіх, без винятку, суспільствах, статистичні коливання її динаміки і, нарешті, історична й регіональна відносність критеріїв розмежування між нормою і виходом за її межі, злочином. Однак, зауважує він, існування злочинності нормальне доти, доки воно не сягає певного для кожного суспільства рівня, який, на його думку, може бути встановлений емпіричним шляхом.

Особливе значення Е. Дюркгейм приділяв з'ясуванню природи зв'язків солідарності між людьми, що об'єднуються в певний «суспільний вид». Суспільство, на думку французького вченого, взагалі неможливе без певної солідарності людей. Реально існують і доступні для спостереження різні форми солідарності: родинна, професійна, релігійна, національна та ін.

У пошуках джерел солідарності соціолог звертається до суспільного поділу праці. Він вважає, що, обмінюючись продуктами своєї діяльності, члени суспільства потрапляють у залежність один від одного. Щодо цього суспільний поділ праці інтегрує індивідів, забезпечує єдність соціального організму, створює почуття солідарності. Солідарність, за Дюркгеймом, – вищий моральний принцип, універсальна цінність, що визнається всіма членами суспільства. Оскільки «потреби в суспільному порядку, гармонії, солідарності визнаються всіма як моральні», то моральним є й поділ праці. Тому, на думку соціолога, моральні норми є головною об'єднуювальною силою промислового суспільства, яка здатна забезпечувати високий ступінь інтеграції різноманітних соціальних структур – чи то родина, церква, політична партія, держава та ін.

Е. Дюркгейм, як і його сучасники, був свідком посилення соціальних конфліктів і глибокої кризи цінностей. Моральна дезорганізація, доводить соціолог, не менш небезпечна в соціальному відношенні, ніж дезорганізація економічна. Одним із промовистих свідчень моральної дезорганізації суспільства, його переходу до стану неупорядкованості (тобто відходу від нормального стану соціальності) є зростання кількості самогубств у провідних західноєвропейських країнах.

Самогубство розглядається Дюркгеймом як соціальний факт, тобто як об'єктивно існуючий, незалежний від індивідуальних психологічних мотивів процес змінювання станів колективної свідомості, який піддається статистичному аналізу. Про це свідчить стабільність відсотка самогубств у різних народів (це число стабільніше, ніж відсоток загальної смертності). Надати раціональне пояснення цьому факту і покликана соціологія.

Дюркгейм підкреслює, що серед психічно хворих зазвичай трапляються самогубства маніакального типу (спричинені мареннями, галюцинаціями тощо), меланхолічного типу (глибока депресія через хворобу), самогубства внаслідок одержимості нав'язливими ідеями і так звані імпульсивні самогубства. Значну увагу соціолог приділяє аналізу расових і спадкових факторів самогубства, підкреслює збільшення випадків суїциду людей похилого віку.

Не заперечуючи всієї складності та багатоманітності комплексу причин, які зумовлюють факт самогубства, Дюркгейм також указує на стан соціального середовища як головний детермінуючий фактор; відсоток самогубств кардинально змінюється кожен раз, коли різко змінюються умови соціального середовища. Зокрема, він стверджує: «Якщо індивід так легко схиляється під тиском життєвих обставин, то це відбувається тому, що стан суспільства, до якого він належить, уже перетворив його на легку здобич, готову для самогубства».

Завершуючи огляд соціологічної концепції Е. Дюркгейма, варто зазначити, що його теоретична спадщина і сьогодні перебуває в центрі гострих дискусій.

Наукові розробки *Макса Вебера* (1864–1920) належать до так званої гуманістичної соціології. Представники гуманістичної соціології вважали, що соціальні явища не є об'єктами, які належить вивчати за допомогою методів природознавчих наук. Онтологічний статус соціальної дійсності передбачає застосування інших, відмінних від природознавства, стандартів науковості.

Загалом, для гуманістичної соціології характерно робити акценти на визначенні соціальних фактів зсередини, а не зовні. Її представників більше хвилюють цілі індивідів, аніж їхня зовнішня поведінка, вони цікавляться не стільки об'єктивною ситуацією, в якій опиняються індивіди, скільки тим, як саме вони витлумачують цю ситуацію. Вебера цікавить не будь-яка взаємодія індивідів, а тільки та, в якій вони беруть участь свідомо.

Важливе місце в науковій творчості М. Вебера займає проблема побудови теорії у соціальних науках. Соціологія, як і інші гуманітарні дисципліни, у своїй дослідницькій практиці не може не базуватися на певних загальних принципах і категоріях. Категорії соціальних наук – це не прямі

адекватні реальності, а «ідеальні типи», які фіксують певні загальні ознаки окремих соціальних явищ і процесів. Ідеальними типами німецький дослідник називав такі поняття, як «капіталізм», «феодалізм», «господарство», «християнство» та ін.

Значну увагу М. Вебер приділяє також питанню про суб'єктивну позицію дослідника-гуманітарія. Наукове дослідження, на його думку, має бути максимально об'єктивним, тобто таким, що ґрунтується на фактах і тільки на них. А це означає, що власне ставлення дослідника до об'єкта дослідження має залишатися «поза дужками» дослідницького процесу.

Вебер вважав, що вчений повинен залишити власні переконання й оцінки за межами своєї науки, інакше вони впливатимуть на об'єктивність наукового дослідження. І тоді замість об'єктивних результатів, вважав німецький соціолог, ми отримаємо лише наукоподібний вияв партійної позиції дослідника. Практично-політичні настанови й науковий аналіз політичних утворень, партійних позицій – це дві окремі сфери, змішувати які неприпустимо. Якщо дослідники не можуть відмовитися від практичних оцінок, то вони, за рекомендацією Вебера, повинні дотримуватися позиції «інтелектуальної чесності». Тільки знання, вільне від оцінок, норм та ідеалів, оголошувалося вченим об'єктивним. Німецький соціолог вважав, що судити про значущість людських цінностей – справа віри, спекулятивного споглядання життя й світу та їх зміст, а не предмет емпіричної науки.

Соціологію М. Вебер визначає як науку, що намагається пояснити свій предмет – соціальну дію – на підставі розуміння. Розуміння для німецького соціолога є специфічною категорією, за допомогою якої можна пояснити людську поведінку. До того ж «дією» він називає будь-які вчинки людей, з якими останні пов'язують певний суб'єктивний зміст. Як синонім «дії» соціолог іноді вживає вираз «поведінка».

Об'єктом соціологічного аналізу в працях М. Вебера є також політичні та правові відносини минулого й сучасного. Політика, як підкреслює вчений, означає передусім прагнення до прямої участі в здійсненні влади або принаймні прагнення впливати на її розподіл усередині держави чи між державами. Хто займається політикою, той прагне влади або заради неї намагається досягти певних ідеальних чи егоїстичних цілей. Своєю чергою, влада реалізується в певних системах відносин панування та підпорядкування.

Ще одним напрямом наукових досліджень М. Вебера є соціологія релігії. Веберівські дослідження світових релігій ґрунтуються на величезному масиві емпіричного аналізу економічного життя і соціальної структури східних суспільств. Зокрема, він прагне детально проаналізувати

зв'язки між певними суспільними прошарками або станами і тими чи іншими релігійними віровченнями. Вебер ставить за мету дослідити, як, з одного боку, певні релігійні уявлення і цінності становлять основу формування певних груп однодумців, громад, з яких розпочинається станова диференціація, і як, з другого боку, та чи інша позиція всередині розвиненої станової структури впливає на зміст і форму релігійних переконань людей.

Виникнення релігій М. Вебер пояснював одвічною потребою людини в гармонізації стосунків між нею і космосом, природою, навколишнім світом. На відміну від первісної магії, яка є формою примітивної раціоналізації відносин між людиною та світом, світові релігії становлять складні раціоналізовані системи етичної регуляції людської поведінки. Кожна з них базується на детально опрацьованому вченні святих книг про потойбічного, позасвітового Бога, який оцінює людські вчинки категоріями добра і зла. Порівняно з Божою досконалістю світ завжди недосконалий, тому кожна релігія своїм способом вимагає дистанціювання від світу і його порядків (вчення про аскезу). Нарешті, кожна зі світових релігій функціонує завдяки діяльності прошарку фахівців – служителів культу, а також «носіїв» – тих, серед кого вона найпоширеніша.

Відповідно до зазначеного соціоструктурного критерію М. Вебер визначає соціальну позицію основних світових релігій. Конфуціанство він називає становою етикою літературно освічених імператорських чиновників, які витісняли зі свого середовища всіх малоосвічених людей і з погордою ставилися до простого люду. «Релігією інтелектуалів» є і стародавній індуїзм.

Буддизм, який виник дещо пізніше, – це рух працюючих монахів, що пропагують аскетично-споглядальний спосіб життя і прагнуть не втручатися в політичні і в мирські справи взагалі.

Іслам Вебер називає релігією арабської військової аристократії, побудованою на засадах суворой дисципліни і спрямованою на завоювання світу. Однак за часів ісламського Середньовіччя виникає специфічна течія – суфізм, зорієнтована на містику та споглядання.

Християнство виникає як релігія мандрівних ремісників і впродовж усієї своєї історії залишається релігією міських середніх класів, оскільки головними його осередками стали міста Заходу, які були центрами релігійного життя.

Веберівська соціологія релігії фактично є соціологією світової культури, тому не випадково ідеї Вебера викликають сьогодні велику зацікавленість не лише істориків і соціологів, а й культурологів.

Час засвідчив високу плідність ідей німецького соціолога. Деякі з них стали вихідними пунктами нових соціологічних напрямів. Це стосується, насамперед, розуміючої соціології. Розробки вченого мають фундаментальне значення і для впливової нині теорії соціальної дії. Веберівські ідеї використовуються в сучасних концепціях соціології культури, науки, управління. Те саме можна сказати і про економічну та історичну соціологію, теорію соціальної структури, соціальних інститутів, конфліктів та змін. У працях Вебера запропоновані також перспективи для критичного переосмислення та більш глибокого вивчення різних ціннісно-нормативних систем, культурних кол, проблем релігії, етики, раціональності.

Розвиток соціології у XX ст. значною мірою виходить із принципів, що були розроблені Вебером і Дюркгеймом. Новітній період розвитку соціології характеризується виникненням чисельних шкіл і напрямів, кожен із яких по-своєму унікальний і потребує дуже уважного і серйозного ставлення до себе, бо розкриває перед нами ту чи іншу перспективу (а часто й декілька) розгляду суспільства. До того ж, як уже було зазначено, жодна з цих шкіл не може дати абсолютно несуперечливого, універсального теоретичного пояснення всієї різноманітності соціального світу.

Сучасна соціологічна наука базується на понятті теорії, тобто певному наборі ідей і принципів, які, загалом, пояснюють природу соціальних явищ. Безпосередньо до поняття «теорія» прилягає й інше наукове поняття – «парадигма», точніше, «наукова парадигма». Наукова парадигма – це загальне уявлення про характер соціологічної реальності, певний загальний принцип пояснення цієї реальності.

Характерна особливість сучасної соціології якраз і полягає в тому, що вона висуває декілька парадигм, визнаючи їх рівноцінними й взаємодоповнюючими. До того ж така різноманітність соціологічних парадигм зовсім не свідчить про слабкість або нерозвиненість соціології. Навпаки: що більш різноманітні парадигми й соціологічні теорії, то ми все більше наближаємося до розуміння соціальної реальності або краще «конструємо» її. Серед різних шкіл соціології XX ст. зазвичай виокремлюють чотири напрями, чотири наукові парадигми: емпіричну соціологію, функціоналістську соціологію, конфліктологічні теорії та символічний інтеракціонізм (взаємодію).

Самостійним напрямом соціологічних досліджень *емпірична соціологія* стає у США. Сприймавши деякі ідеї Г. Спенсера, американські соціологи під впливом засновників прагматизму, які інтенсивно розробляли психологічну науку, намагалися провести аналогію не між біологічними й соціальними, а між психічними й соціальними явищами та процесами.

Повністю на емпіричному матеріалі базувалася праця Вільяма Томаса і Флоріана Знанецького «Польський селянин в Європі та в Америці», яка побачила світ у 1919 р. Вибір вченими емпіричного матеріалу значною мірою зумовив інтерпретаційний підхід до його аналізу. Таким матеріалом були переважно документи особистого характеру: листи, щоденники, біографії. Вони дали змогу дослідити проблеми адаптації іммігрантів до нових для них соціальних умов, зосередити свою увагу на розкритті важливих питань організації життя в сім'ях, які досліджувалися щодо ставлення індивідів до того чи іншого типу соціальної організації, залежності їх активності в житті сім'ї й общині від їх індивідуальності, щодо причин професійного вибору й «анормальної» поведінки; взаємостосунків між статями і боротьбою рас і культур; щодо соціального щастя як відчуття задоволеності життям у США.

Значною мірою як послідовники Г. Спенсера, сучасні соціологи-функціоналісти і, насамперед, американський соціолог *Роберт Мертон* (народ. у 1912 р.) поділяють точку зору, згідно з якою суспільство загалом і його окремі частини тісно взаємопов'язані, зокрема і їх функціями. Інакше кажучи, у суспільстві все взаємопов'язане.

Паралельно із функціоналізмом розвивалася інша велика соціологічна школа, очолювана американським соціологом *Талкоттом Парсонсом* (1902–1979), яка отримала назву «структурний функціоналізм».

Вихідною точкою у формуванні структурного функціоналізму став принцип системної побудови суспільства. Парсонс визначив, що для всіх соціальних систем характерний набір із чотирьох основних функцій: адаптація – будь-яка соціальна система пристосовується або адаптується як до внутрішньої ситуації, так і до змін зовнішнього середовища; ціледосягнення – система визначає й досягає поставлених цілей; інтеграція – система зв'язує й пов'язує всі свої компоненти, а також усі інші свої функції; збереження зразка – будь-яка соціальна система створює, вдосконалює, зберігає, оновлює мотивацію індивідів, зразки їхньої поведінки, культурні принципи.

Наведена загальна структурно-функціональна сітка накладалася Парсонсом на всі соціальні явища, включаючи мікро- та макрорівні, тобто рівні окремих особистостей, малі співтовариства й колективи та рівень великих спільностей аж до цивілізацій.

На противагу функціоналістським підходам, які постійно підкреслюють стабілізаційні й еволюціоністські моменти соціального розвитку, в сучасній західній соціології існує протилежний стиль соціологічної думки – *конфліктологічні теорії*, які виокремлюють в суспільстві не консенсус, не збалансованість мотивів та взаємних інтересів, а

боротьбу різних груп і напрямів, яка й формує існуючі соціальні структури й відносини.

У найбільш далекій перспективі витoki подібного підходу можна знайти в соціальній філософії англійського мислителя XVII ст. Т. Гоббса, який вважав «війну всіх проти всіх» природним станом людства, яке не досягло стану громадянського розвитку. Але набагато більш близькі й значущі корені конфліктологічного підходу можна виявити в соціологічній спадщині Карла Маркса. Марксистська теорія висунула тезу про економічну детермінованість соціальних відносин, про класові антагонізми та класову боротьбу в суспільстві, про суперництво різних форм власності, про класову зумовленість суспільної свідомості тощо.

Ці марксистські положення дещо в іншій термінологічній інтерпретації широко використовуються сучасними західними соціологами-теоретиками, такими як Л. Козер, Р. Дарендорф та ін.

Найбільш повно погляди на роль соціального конфлікту розкрив американський соціолог *Л'юїс Козер* (народ. у 1913 р.). Головна ідея американського дослідника полягає у прагненні обґрунтувати позитивні функції соціального конфлікту в суспільній життєдіяльності, його корисність у справі оновлення соціальних систем. За висновками Козера, конфлікт – це страхувальний клапан системи. Конфлікт дозволяє за допомогою необхідних для його вирішення реформ та інтегративних зусиль привести соціальний організм у відповідність до умов, що змінилися. Для «еластичного суспільства», на його думку, конфлікти корисні, оскільки конфліктні процеси допомагають модифікувати старі й створити такі нові форми, які забезпечують йому подальше існування в нових умовах.

Значний внесок у розробку «теорії конфлікту» зробив німецький соціолог *Ральф Дарендорф* (народ. у 1929 р.). Учений зазначав, що в кожному суспільстві існують осьові лінії соціальних конфліктів. Конфлікт, на думку Р. Дарендорфа, народжується з того, що одна група чи один клас протистоїть «тиску» або пануванню протилежної до них соціальної сили. До того ж, з точки зору німецького соціолога, конфлікт є зворотною стороною будь-якої інтеграції і тому так само неминучий у суспільстві, як інтеграція соціальних інститутів.

Р. Дарендорф розробив класифікацію різних типів мікро- та макроконфліктів, що характеризують суспільство. Завдання полягає не в тому, щоб позбутися конфліктів – це неможливо. Необхідно спрямувати їх розвиток у певному напрямі, щоб не зруйнувати всю систему, а вести її до поступової еволюції. Для цього конфлікти потрібно максимально формалізувати, тобто вивести їх на поверхню суспільного життя і зробити

предметом відкритих дискусій, обговорення в пресі, судових справ. До того ж наявність відкритих і демократично вирішуваних конфліктів – свідчення життєздатності суспільства, адже будь-який соціальний розвиток неодмінно веде до нерівномірності розподілу і, відповідно, до конфліктних ситуацій.

Символічний інтеракціонізм, що з'явився у 20-ті роки XX ст., зумовив виникнення багатьох сучасних соціологічних шкіл. Термін «символічний» означає, що ця соціологічна школа робить акценти на «суті», яку викладають дійові особи («актори»), коли вступають у взаємодію, тобто «інтеракцію».

Засновник символічного інтеракціонізму – відомий американський соціолог *Джордж Герберт Мід* (1863–1931) у своїх теоретичних побудовах виходив з того, що суспільство можна пояснити тільки шляхом розгляду принципів поведінки людей. Усі ці прояви поведінки, на його думку, своїми витоками мають загальні соціальні символи. Наприклад, відмова брати участь у військових діях для однієї людини означає (символізує) особисте боягузтво, для іншої та сама дія може означати свідомий пацифізм, тобто вже інший символ.

Указані символи, на яких будується суспільство, народжуються тільки під час взаємодії людей. Людина постійно дивиться у «дзеркало», яким є інші люди та їхня думка про цю людину. Діючи, люди постійно інтерпретують, пояснюють собі значення символів, ніби приміряють їх на себе. Цей процес і створює індивідуальність людини, а також є основою взаємодії. Справжня взаємодія двох особистостей може виникнути тільки тоді й там, де зміст того, що відбувається, вони розуміють однаково. Таким чином, в акті поведінки виявляється «значущий символ», тобто такий, який визначає акт поведінки.

Творчі завдання

1. Підготуйте доповідь про розвиток соціального знання у Стародавньому світі.
2. Підготуйте доповідь про суть теорій соціологічного психологізму. Зміст поняття «біхевіоризм».

Теми доповідей та рефератів

1. Творчість гуманістів Відродження, їх значення для розвитку соціального пізнання.
2. Психологічні школи в соціології (кінець XIX – перша пол. XX ст.).
3. Соціологічні ідеї консерватизму, лібералізму та утопічного соціалізму.

Проблемні запитання

1. Що таке протосоціологія?

2. Суть первісних уявлень про суспільство.
3. Обґрунтуйте суть теорії «соціальної стратифікації» Платона і теорії «середнього класу» Аристотеля.
4. Чи вплинув перехід від рабовласницького до феодального суспільства на зміну світоглядної парадигми?
5. У чому полягає зміст і значення вчень про «природне право» та «суспільний договір»?
6. Формування натуралістичної орієнтації в розвитку соціальної науки під впливом поглядів Ш. Монтеск'є.
7. Охарактеризуйте передумови виникнення соціології як науки.
8. Роль О. Конта у становленні соціології. «Закон трьох стадій» як об'єктивний закон розвитку суспільства.
9. Охарактеризуйте суть основних напрямів натуралістичної соціології.
10. У чому полягає відмінність соціологічних вчень О. Конта і Г. Спенсера?
11. Охарактеризуйте вплив позитивістської соціології на розвиток суспільних наук.

ЗМ 2 Суспільство як соціальна система

4 Суспільство. Соціальна структура суспільства

Ключові терміни та поняття: суспільство, система, «нова екологічна парадигма», «парадигма людської винятковості», «посттоталітарний синдром», соціальна структура суспільства, стан.

Слово «система» в перекладі означає «ціле, складене з частин». Таким чином, система – це будь-яка безліч елементів, якимось чином сполучених один з одним і завдяки цьому з'єднанню утворюючих певну цілісність, єдність.

Потрібно виокремити деякі загальні ознаки будь-якої системи:

- 1) це завжди сукупність якихось елементів;
- 2) елементи ці перебувають в певному зв'язку між собою;
- 3) завдяки цьому зв'язку сукупність утворює єдине ціле;
- 4) це ціле володіє якісно новими властивостями, що не належать окремим елементам, доки вони існують нарізно.

Такі нові властивості, що виникають в новому цілісному утворенні, в соціології називають емерджентними (переклад з англ. – «з'являтися», «виникати»).

Розглянемо основні системологічні поняття, які описують будову систем:

1. *Елемент*. Це надалі неподільний компонент системи при такому способі розчленовування. Говорячи про елемент, необхідно підкреслити, що будь-який елемент неможливо описати поза його функціональними характеристиками, тією роллю, яку він відіграє в системі як цілому. Інакше кажучи, з погляду системи не те важливо, яким є елемент сам по собі, а те, що саме він робить, чому слугує в межах цілого.

2. *Цілісність*. Це поняття характеризує відособленість системи, протиставленість її оточенню, всьому, що лежить поза нею.

3. *Зв'язок*. На це поняття лягає основне смислове навантаження термінологічного апарату, оскільки системна природа об'єкта розкривається, насамперед, через його зв'язки – як внутрішні, так і зовнішні.

Проаналізуємо поняття «соціальна система» як особливий клас систем. Головною їх особливістю є той факт, що елементний склад цих систем формують соціальні утворення (зокрема і люди), а зв'язки становлять найрізноманітніші соціальні стосунки, відносини і взаємодії цих людей між собою.

Теорія соціальних систем зобов'язана своєю появою двом соціологам – Т. Парсонсу і Р. Мертону. Хоча в роботах цих двох авторів є значні відмінності, обидва вони можуть вважатися засновниками школи, що називається «структурний функціоналізм». Це такий підхід до суспільства, який розглядає останнє як систему, що розвивається, кожна частина якої функціонує тим або іншим способом у зв'язку зі всіма іншими. Тоді будь-які дані про суспільство можуть розглядатися з погляду того, наскільки вони функціональні або дисфункціональні стосовно підтримки соціальної системи. Відповідно до цього підходу можна стверджувати, що соціальні системи не складаються з людей, люди тільки беруть участь у системах, що утворюють своєрідну «оболонку» їх життєдіяльності. Структури – це тільки позиції (статуси, ролі) індивідів у системі. Система не змінить своєї структури, якщо якісь конкретні індивіди перестануть брати участь в ній, випадуть зі своїх «осередків», а їх місце займуть інші індивіди.

Далі перейдемо до поняття «суспільство» – фундаментальної категорії сучасної соціології, яка трактує його в широкому сенсі як частину матеріального світу, що відокремилася від природи і історично розвивається як сукупність всіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, в яких виражається їхня всебічна залежність один від одного, а у вузькому сенсі – як структурно або генетично певний рід, підвид спілкування. Інакше кажучи,

суспільство – це сукупність стосунків між людьми, що історично розвивається, складається в процесі їх життєдіяльності.

Необхідно розглянути категорію «суспільство» в історико-філософському контексті: Античність, Середні віки, Новий час. Особливо потрібно відзначити появу ідеї громадянського суспільства в ХІХ столітті, про що сповістив Гегель, назвавши громадянським суспільством сферу приватних інтересів, відмінних від державних.

У сучасній соціології суспільством прийнято вважати об'єднання людей, якому властиві такі ознаки:

- 1) не є частиною якоїсь іншої, більшої системи;
- 2) його поповнення відбувається, головним чином, за рахунок народження дітей;
- 3) має власну територію;
- 4) має власну назву і історію;
- 5) існує довше за середню тривалість життя окремого індивіда;
- 6) має розвинену власну культуру.

Можна зробити висновок, що суспільство – це люди, які взаємодіють на певній території і мають загальну культуру. Для підтримання цілісності суспільства деякі соціологи виокремлюють такі, обов'язкові для нього, властивості, як комунікація між його членами, виробництво і розподіл товарів і послуг, захист членів суспільства, контроль поведінки.

Варто зупинитися на таких проблемних питаннях, розмістивши їх у логічній послідовності:

1) що таке суспільство: включає комплекс питань про будову суспільства, його компоненти, про чинники, що забезпечують його цілісність, про процеси, що відбуваються в ньому;

2) зміна суспільства і джерела цих змін: відповідь на ці питання ділить наявні загальносоціологічні концепції на дві групи – теорії розвитку і теорії історичного кругообігу. Перші розроблялися просвітителями Нового часу, теоретиками позитивізму, марксизму і іншими, хто доводили безповоротність розвитку суспільства. Другі пройняті ідеєю циклічності, тобто руху суспільства в цілому або його підсистем по замкнутому колу з постійним поверненням до початкового стану і подальшими циклами відродження й занепаду;

3) типи і моделі суспільств, що змінюються: суть відповідей на ці питання розподіляє концепції на дві групи – теорії прогресу (оптимістичні) і теорії регресу (песимістичні). До перших належать позитивізм, марксизм, теорії технологічного детермінізму, соціал-дарвінізм, до других – низка теорій бюрократії, еліт, песимістичні версії технологічного детермінізму;

4) проблема співвідношення значущості особи і ролі соціальних спільнот в процесі соціальної зміни пов'язана з теоріями, які або надають перевагу спільнотам як основній рушійній силі (етатизм, фашизм, лівацький псевдомарксизм, етнонаціоналізм), або виокремлюють пріоритет особи щодо будь-яких спільнот (позитивізм, соціалізм К. Маркса, неомарксизм);

5) проблематика типу і моделі розвитку суспільства розкривається в теоріях їх абсолютизації (редукціонізм) і синтезування (комплексні теорії);

6) питання періодизації розвитку суспільства включає два підходи: формаційний (К. Маркс) і цивілізаційний (Е. Морган, Ф. Тьонніс, Р. Арон, Д. Белл та ін.). За К. Марксом, типологія суспільств базується на критерії способу виробництва. Відповідно до формаційного підходу суспільство в своєму розвитку проходить певні суспільно-економічні формації. Цивілізаційний підхід багатоплановий, оскільки сама категорія «цивілізація» вельми багатогранна. На практиці цей критерій зазвичай зводиться до територіального (наприклад, європейське суспільство або цивілізація) чи релігійного (наприклад, ісламське суспільство).

Проаналізуємо категорію «суспільство», як основну категорію соціології, з чотирьох загальноприйнятих позицій: Герхарда Ленського, що описав шляхи зміни людських суспільств за останні 10 тис. років. Він пояснив важливість для соціального життя технології і її революційних наслідків; Карла Маркса – суспільство базується на соціальному конфлікті, який впливає зі способу виробництва матеріальних благ; Макса Вебера, який стверджував, що суспільство формується під впливом ідей. Традиційне мислення примітивних суспільств Вебер порівнював з раціональним, що переважає в сучасному способі життя; Еміля Дюркгейма, який виявляв різні зв'язки, що сполучають традиційні суспільства з сучасними.

Отже, всі чотири концепції відповідають на сформульоване вище питання. Щоб позначити зміни, які відбуваються в міру того, як суспільство набуває нову технологію, Ленський використовував термін соціокультурна еволюція: суспільства з примітивною технологією майже не контролюють природу і, отже, здатні підтримувати лише частину людей. Технологічно розвинені, навпаки, підтримують величезні маси людей, життя яких вирізняється великою різноманітністю. Крім того, що більш об'ємною є технологічна інформація, яку має в своєму розпорядженні суспільство, то швидше воно змінюється. Використовуючи на праці Ленський, необхідно описати п'ять типів суспільств залежно від їх технології: мисливців і збирачів; землеробів і скотарів; аграріїв; індустріальні; постіндустріальні.

Розглянемо суспільство за К. Марксом – як сукупність стосунків, що історично складаються між людьми в процесі їх спільної діяльності. Ключем

до розуміння суспільства у Маркса є ідея соціального конфлікту, боротьби між сегментами суспільства за цінні ресурси. Найголовнішою формою конфлікту він вважав класовий конфлікт, що формується тим способом, яким суспільство проводить матеріальні блага.

Особливу увагу потрібно звернути на те, що капіталізм породжує відчуження – відчуття самотності і страждання, спричинені безсиллям. Маркс виокремив чотири форми відчуження:

- відчуження від процесу праці. В ідеалі люди працюють, щоб задовольнити свої безпосередні потреби і розвинути потенціал свій особистий потенціал. Капіталізм, проте, позбавляє робітників права брати участь в обговоренні того, що вони виробляють і того, як вони це роблять;

- відчуження від продуктів праці. Продукт праці належить не робітникам, а капіталістам, що продають його і одержують прибуток. Тому, міркував Маркс, чим значніший особистий внесок робітників у їхню працю, тим більше вони втрачають;

- відчуження від інших робітників. Праця, як заявляв Маркс, дає людям можливість налагодити зв'язки в общині. Проте індустріальний капіталізм позбавляє атмосфери співпраці, наповнюючи трудову діяльність духом конкуренції;

- відчуження від людської суті. Індустріальний капіталізм призводить до відчуження робітників від їх особистих можливостей.

Далі потрібно розглянути концепцію суспільства М. Вебера. Згідно з Вебером, ключем є ідеї, особливо переконання і цінності, оскільки сучасне суспільство автор вважав продуктом не тільки нової технології і капіталізму, а й нового способу мислення. Вебер порівнював соціальні форми, що виникали в різні часи і в різних країнах. При цьому він спирався на ідеальний тип – абстрактне твердження про найважливіші особливості будь-якого соціального феномену. М. Вебер підкреслював, що члени доіндустріальних суспільств заглиблені в традицію, а індустріальних капіталістичних – раціональні.

Під традицією Вебер розумів настрої і вірування, що передаються від покоління до покоління. Але, на думку Вебера, в сучасних суспільствах люди надають перевагу раціональності – цілеспрямованому, тверезому розрахунку найбільш ефективних шляхів виконання окремого завдання. І промислову революцію, і капіталізм Вебер розглядав як доказ утвердження раціональності. Він скористався виразом «раціоналізація суспільства», щоб позначити історичний перехід від традиції до раціональності як до головної форми людського мислення.

Розглянемо теорію Е. Дюркгейма. Він встановив, що суспільство існує поза нами самими. Воно щось більше, ніж утворюючі його індивіди; живе своїм власним життям, яке виходить за межі нашого особистого досвіду. Суспільство існувало задовго до нашого народження; воно формує нас, поки ми живемо, і залишається після того, як нас не стане. Зразки людської поведінки – культурні норми, цінності і переконання – існують як сталі структури і тому є соціальними фактами, які володіють об'єктивною реальністю, зовнішньою щодо життя індивідів.

Отже, суспільство, створене людьми, починає жити власним життям і вимагає певної міри покори від своїх творців. Реальність його існування ми усвідомлюємо протягом життя або коли стикаємося із спокусами і відчуваємо на собі тиск моральних норм.

Дюркгейм стверджував, що суспільство перебуває не лише «поза нами», але й «усередині нас». Інакше кажучи, кожна людина формується завдяки інтерналізації соціальних фактів. Наші дії, думки і відчуття, наша людяність взяті із суспільства, яке нас формує. Воно також за допомогою моральної дисципліни регулює і нашу поведінку.

Суспільство – це система, і тому є сукупністю елементів, що перебувають у взаємозв'язку, утворюючи єдине ціле, здатне до взаємодії із зовнішніми умовами і може змінювати свою структуру. Ця система соціальна, тобто пов'язана з життєдіяльністю людей і їх взаєминами. Суспільство має внутрішню форму організації, тобто свою структуру. Виявлення її компонентів потребує аналітичного підходу з використанням різних критеріїв. Під структурою суспільства розуміють його внутрішній устрій.

Залежно від прояву життя людей суспільство розподіляється на економічну, політичну і духовну підсистеми, що називаються в соціології соціальними системами (сферами суспільного життя).

Варто підкреслити, що за суб'єктом суспільних стосунків у структурі суспільства виокремлюють демографічну, етнічну, класову, поселенську, сімейну, професійну та інші підсистеми; а за типом соціальних зв'язків членів суспільства виокремлюють соціальні групи, соціальні інститути і соціальні організації.

Суспільство, як цілісна соціокультурна система, складається з великої кількості підсистем із різними системоутворювальними інтегральними характеристиками. Одним із найважливіших типів соціальних систем є соціальні спільноти.

Соціальна спільнота – це реально існуюча сукупність індивідів, що емпірично фіксується і вирізняється відносною цілісністю та є самостійним

суб'єктом соціальної дії, поведінки. У цьому визначенні варто виокремити декілька моментів.

По-перше, соціальні спільноти не є абстракціями, що вичленовуються науковцями з метою зручності аналізу суспільного життя, або експериментальними штучними утвореннями, а існують реально в самій діяльності. Їх існування можна емпірично зафіксувати і перевірити.

По-друге, соціальні спільноти – це не сума індивідів, соціальних груп або інших соціальних утворень, а цілісність із відповідними характеристиками цілісних систем.

По-третє, соціальні спільноти є об'єктами соціальної взаємодії. Це означає, що вони самі є джерелами свого розвитку, саморуху. Становлення і функціонування соціальної спільноти відбувається на підставі соціальних зв'язків, соціальної взаємодії і відносин.

Соціальні спільноти вирізняються великою різноманітністю конкретно-історичних і ситуативно зумовлених видів та форм.

Істотним у класифікації соціальних спільнот є виокремлення тієї чи іншої базової системоутворювальної ознаки. Відповідно до цього виокремлюють територіальні, етнічні, демографічні, культурні та інші спільноти. Складна сукупність ознак дає змогу поділити всі спільноти на два найбільші підкласи – масові та групові утворення.

Масові спільноти характеризуються такими ознаками:

- становлять структурно неподільні аморфні утворення з досить широкими кордонами, з невизначеним якісним і кількісним складом, не мають чітко окресленого принципу входження до них;
- для них характерний ситуативний засіб існування, вони виникають і функціонують на базі та в межах тієї чи іншої конкретної діяльності;
- їм притаманна різнорідність складу, міжгрупова природа, тобто ці єдності порушують класові, групові, етнічні та інші кордони;
- унаслідок свого аморфного утворення вони не здатні бути в складі більш широких спільнот як їхні структурні одиниці.

Другим важливим різновидом соціальних спільнот є соціальні групи.

Соціальні групи, на відміну від масових спільнот, характеризуються:

- стійкою взаємодією, яка сприяє сталості та надійності їх існування в просторі й часі;
- відносно високим ступенем єдності;
- чітко вираженою однорідністю складу, тобто наявністю ознак, притаманних усім індивідам, що входять у групу;
- входженням у більш широкі спільноти як їхні структурні угруповання.

Залежно від масштабів діяльності, форми здійснення зв'язків і членів, що їх складають, розрізняються великі й малі, первинні та вторинні соціальні групи.

Мала соціальна група є малочисельною за складом, члени її об'єднуються спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому, сталому, особистому спілкуванні. Характерними ознаками малої соціальної групи є:

- малочисельний склад;
- просторова близькість членів;
- довгостроковість існування;
- єдність групових цінностей, норм і зразків поведінки;
- добровільність вступу до групи;
- неформальний контроль за поведінкою членів групи.

Таким чином, соціальна структура суспільства є частиною соціальної системи і поєднує два компоненти: соціальні зв'язки і соціальний склад. Про соціальні зв'язки йшла мова вище. Соціальний склад – це набір елементів, з яких складається соціальна структура.

Отже, можна зробити висновок про те, що соціальна структура характеризується стійким зв'язком елементів у соціальній системі. Основними елементами соціальної структури суспільства є індивіди, що займають певні позиції (статус) і виконують певні соціальні функції (ролі), об'єднання цих індивідів на підставі їхніх статусних ознак у групи, соціально-територіальні, етнічні та інші спільноти. Соціальна структура виражає об'єктивний поділ суспільства на спільноти, класи, верстви, групи і т. ін., вказуючи на різне положення людей один відносно одного за багатьма критеріями. Кожний елемент соціальної структури, своєю чергою, є складною соціальною системою зі своїми підсистемами і зв'язками.

Поняття соціальної структури в суспільстві використовується в певних значеннях. У широкому розумінні соціальна структура – це побудова суспільства в цілому, системи зв'язків між усіма його основними елементами. При такому підході соціальна структура характеризує всі чисельні види соціальних спільнот і відносини між ними. У вузькому розумінні термін «соціальна структура суспільства» зазвичай застосовується до соціально-класових і соціально-групових спільнот. Соціальна структура у цьому розумінні – це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих класів, соціальних верств і груп.

Творчі завдання

1. Використовуючи публікації в українській і зарубіжній пресі, спробуйте окреслити місце України в геополітичних процесах світу. Перелічіть успіхи України на міжнародній арені та її прорахунки.

2. Розгляньте демографічну ситуацію в Україні і світі. Визначте позитивні й негативні тенденції, поміркуйте над шляхами виходу з демографічної кризи.

Теми доповідей та рефератів

1. Постіндустріальне суспільство: позитивні й негативні ознаки.
2. Теорія середнього класу. Середній клас в Україні і світі.
3. Поняття бюрократії. Макс Вебер про бюрократію.

Проблемні запитання

1. Що таке суспільство? Назвіть його компоненти.
2. Що називають системою? Наведіть приклад гомогенних і гетерогенних систем.
3. Які концепції походження суспільства вам відомі?
4. Як взаємопов'язані суспільство і природа?
5. Що називають постіндустріальним суспільством?
6. Назвіть складові частини соціальної структури суспільства.
7. Поясніть значення понять «клас», «соціальна верства», «соціальна група»?

5 Соціальні інститути суспільства

Основні поняття й категорії: інституціоналізація, основні етапи інституціоналізації, соціальний інститут, функції і види соціальних інститутів, дисфункція соціальних інститутів, соціальна організація, формальна і неформальна організація, управління, бюрократія.

«Соціальний інститут» – це стійкі форми організації і регулювання суспільного життя. Інститут можна визначити як сукупність ролей і статусів, призначених для задоволення певних соціальних потреб.

Особливу увагу потрібно звернути на те, що термін «соціальний інститут», як в соціології, так і в повсякденній мові або в інших гуманітарних науках, використовується в декількох значеннях. Усі значення можна звести до чотирьох основних:

– термін «інститут» може стосуватися певної групи осіб, покликаних до виконання справ, важливих для спільного життя. У цьому значенні

інститутом ми називаємо певну групу людей, що виконують суспільні громадські функції;

- цей термін може позначати певні організаційні форми комплексу функцій, що виконуються деякими членами від імені всієї групи;

- інколи цим терміном позначають сукупність матеріальних установ і засобів діяльності, що дозволяють деяким уповноваженим індивідам виконувати суспільні громадські безособові функції, які мають на меті задоволення потреб або регулювання поведінки членів груп;

- іноді інститутами називаються деякі соціальні ролі, особливо важливі для групи.

Кожний соціальний інститут характеризується наявністю мети діяльності, певними функціями, що забезпечують досягнення такої мети, набором соціальних позицій і ролей, типових для цього інституту. На підставі зазначеного вище можна сформулювати таке визначення: соціальні інститути – це організовані об'єднання людей, що виконують певні соціально вагомі функції та забезпечують спільне досягнення цілей на підставі соціальних ролей, що їх виконують члени, які керуються соціальними цінностями, нормами і зразками поведінки.

Зазначимо, що можна розглядати різні способи визначення соціальних інститутів – матеріальні, формальні і функціональні, щодо яких можна виокремити певні загальні елементи, які й утворюють основний компонент соціального інституту.

Розглянемо види соціальних інститутів. Всього існують п'ять фундаментальних потреб і п'ять основних соціальних інститутів:

- потреби в добуванні коштів для існування (інститут виробництва);
- потреби в безпеці і порядку (інститут держави);
- потреби у відтворенні роду (інститут сім'ї);
- потреби в передачі знань, соціалізації молодого покоління (інститути освіти);
- потреби у вирішенні духовних проблем (інститут релігії).

Виокремимо функції соціальних інститутів. Кожний інститут виконує свою, властиву йому соціальну функцію. Сукупність цих соціальних функцій складає загальні соціальні функції соціальних інститутів як певних видів соціальної системи, які:

- створюють можливості для членів суспільства задовольняти різноманітні потреби;
- регулюють дії членів суспільства в рамках соціальних відносин, тобто забезпечують виконання бажаних дій і здійснюють певні заходи щодо небажаних дій;

- забезпечують сталість суспільного життя, підтримуючи і продовжуючи безособові суспільні функції;
- здійснюють інтеграцію прагнень, дій і стосунків індивідів і забезпечують внутрішню згуртованість спільності.

Функції управління та контролю здійснюються через систему соціальних норм, які реалізують відповідні типи поведінки: моральні й правові норми, звичаї, адміністративні рішення і т. ін. Соціальні інститути керують поведінкою індивіда через систему заохочень і санкцій.

Доцільно розглянути базові характеристики соціальних інститутів:

1. Інститути сприймаються індивідом як зовнішня реальність.
2. Інститути сприймаються індивідом як об'єктивна реальність.
3. Інститути володіють примусовою силою.
4. Інститути володіють моральним авторитетом.
5. Інститути володіють якістю історичності.

Формування в суспільстві чітко налагоджених, регламентованих, контрольованих і стійких взаємодій – головний шлях розвитку суспільства, розвиток суспільства відбувається значною мірою через розвиток соціальних інститутів: чим ширше інституціоналізована сфера в системі соціальних зв'язків, тим більшими можливостями володіє суспільство. Різноманіття соціальних інститутів, їх розвиненість – це, мабуть, найправильніший критерій зрілості суспільства, показник того, наскільки воно здатне надійно, стійко, на професійному рівні задовольняти різноманітні потреби індивідів. Розвиток соціальних інститутів виявляється в двох основних варіантах: по-перше, у виникненні нових соціальних інститутів, по-друге, в розвитку, вдосконаленні соціальних інститутів, що вже склалися.

Становлення і формування інституту в тому вигляді, як ми його спостерігаємо, займає достатньо тривалий історичний період, і такий процес в соціології називається *інституціоналізація*. Інакше кажучи, інституціоналізація є процесом, за допомогою якого певні види соціальної практики стають досить регулярними і тривалими, щоб вважатися інститутами.

Розглянемо передумови інституціоналізації: 1) виникнення певних суспільних потреб у новому вигляді та типах соціальної практики і відповідних їм соціально-економічних і політичних умов; 2) розвиток необхідних організаційних структур і пов'язаних із ними норм і правил поведінки; 3) інтерналізація індивідами нових соціальних норм і цінностей, формування на цій основі нових систем потреб особи, ціннісних орієнтацій і очікувань.

Завершенням процесу інституціоналізації є новий вигляд суспільної громадської практики, що складається.

Сім'я – це соціальний інститут, представлений у всіх суспільствах, який об'єднує людей в групи, щоб ті могли спільно рости і виховувати дітей. Синонімом до сімейних зв'язків є спорідненість – соціальний зв'язок, що базується на кровних, шлюбних зв'язках або встановлений унаслідок усиновлення або удочеріння. Сім'ю, де людина народжується і куди, окрім неї самої, входять її батьки і рідні брати і сестри, іноді називають орієнтаційною, оскільки вона відіграє визначальну роль у соціалізації індивіда. Ставши дорослим, він створює прокреаційну сім'ю, щоб рости і виховувати власних або прийомних дітей. Розрізняють також нуклеарну і розширену форми сім'ї.

Зупинимося на формах *шлюбу* – узаконеного і, очевидно, тривалого зв'язку, що зазвичай має на меті як економічну кооперацію, так і сексуальні стосунки та виховання дітей, які люди, як очікується, підтримуватимуть. Нині деякі люди заперечують те, щоб сім'єю визнавалися тільки подружні пари, які мають дітей, бо подібний підхід нав'язує єдиний моральний стандарт. Багато корпоративних і урядових програм базуються на цьому традиційному визначенні, тому не пов'язані офіційними шлюбними зв'язками, але такі, що живуть разом гетеро- або гомосексуальні пари, виявляються позбавленими медичних і інших пільг, що надаються законному подружжю. Усе частіше визнають як сім'ю не тільки тих, хто пов'язаний шлюбними або кровними зв'язками, але і людей, духовно близьких один одному, які вважають себе сім'єю, заснованою на взаємній прихильності.

У доіндустріальних суспільствах люди значно ширше тлумачили сім'ю, визнавали такою і розширену сім'ю (сімейну одиницю, що включає не тільки батьків і дітей, але й іншу рідню). Проте індустріалізація, наслідком якої стало збільшення соціальної мобільності і географічної міграції, поклала початок нуклеарній сім'ї (сімейній одиниці, що складається з одного або двох батьків і їхніх дітей).

У виборі шлюбного партнера виокремлюють правила ендогамії (шлюб між людьми з однієї соціальної категорії), вибір шлюбного партнера обмежується особами того ж віку, раси, конфесії або соціального класу. Екзогамія, навпаки, характеризує шлюби між людьми з різних соціальних спільнот і груп.

Законодавство індустріальних суспільств припускає моногамію (одношлюбність) – шлюб, що об'єднує двох партнерів (від давньогрец. «*mono*» – «один» і *gamos* – «шлюб»). Проте велика кількість розлучень і повторних шлюбів дозволяє припустити, що, можливо, для визначення «шлюбної практики» більш підходить термін послідовна (серійна) моногамія. У Африці і Південній Азії допускають полігамію, шлюб, що об'єднує трьох

або більше людей (від давньогрец. «poly» – «багато» і «gamos» – «шлюб»). Відомі дві форми полігамії: полігінія – шлюб між одним чоловіком і двома або більше жінками (від давньогрец. «poly» – «багато» і «gune» – «дружина»); у багатьох азійських і африканських країнах вона дозволена законом і поширена форма шлюбу – позначається вплив ісламської традиції; поліандрія (від давньогрец. «poly» – «багато» і «andros» – «чоловік») – шлюб між однією жінкою і декількома чоловіками.

Суспільства регулюють не тільки вибір шлюбного партнера, але й указують подружжю, де вони повинні жити. У доіндустріальних суспільствах більшість наречених селилися разом з батьками одного з них, які захищали і економічно підтримували молодих. Найбільш поширеним способом мешкання є патрилокальність (буквально з давньогрец. – «місце знаходження отця»). Це форма мешкання, коли подружня пара проживає разом із сім'єю чоловіка або поблизу неї. У деяких суспільствах поширений інший спосіб – патрилокальність (дослівно – «місце знаходження матері») Така форма мешкання, коли подружня пара живе разом із сім'єю дружини або поблизу неї.

Зовсім іншу форму демонструють індустріальні суспільства. Якщо дозволяють фінанси, молоді надають перевагу неолокальності (від давньогрец. «нове місце»). Це форма мешкання, коли подружня пара живе окремо як від батьків чоловіка, так і від батьків дружини.

Далі розглянемо форми спадкоємства як системи, завдяки якій у суспільстві підтримується спорідненість між різними поколіннями людей. У більшості доіндустріальних суспільств спорідненість підтримувалася або по батьківській, або по материнській лінії. Найбільш поширеним є спадкоємство по батьківській лінії – система, завдяки якій підтримується спорідненість між чоловіками, що представляють різні покоління. Діти пов'язані з рештою членів суспільства тільки через їх батьків, спадкоємцями власності тих стають, як правило, сини. Менш поширене спадкоємство по материнській лінії (система, завдяки якій підтримується спорідненість між жінками різних поколінь). Індустріальні суспільства з їх гендерним рівноправ'ям визнають білатеральне спадкоємство – систему, завдяки якій підтримується спорідненість по чоловічій і жіночій лініях. В цьому випадку діти вважають за своїх родичів всіх тих, з ким пов'язані і по материнській, і по батьківській лінії.

Розглянемо форми влади: патріархат, матріархат і рівноправні сімейні стосунки – егалітарні.

Згідно із структурно-функціональною парадигмою сім'я виконує декілька життєво важливих функцій – соціалізація і регулювання сексуальної

активності. Однією з універсальних культурних норм є табу на інцест (культурна норма, що забороняє сексуальні зв'язки і шлюби між близькими родичами); соціальна розстановка сил. Для продовження роду навряд чи потрібні сім'ї, але вони допомагають підтримувати соціальну організацію. При народженні діти наділяються соціальною ідентичністю батьків, вони набувають расової, етнічної, релігійної і класової приналежності, отримують матеріальну і емоційну безпеку.

Прихильники парадигми соціального конфлікту приділяють основну увагу не суспільній користі, а тому, як сім'ї підтверджують соціальну нерівність. Ця парадигма висвітлює інший аспект сімейного життя – її роль в соціальній стратифікації.

Парадигма символічного інтеракціонізму виходить з того, що в ідеалі сім'я надає можливість створення близьких, інтимних стосунків (від лат. «intimus» – «найглибший», «внутрішній», «сокровенний»). Між членами сім'ї виникають емоційні взаємозв'язки. Аналіз з позиції соціального обміну описує залицяння і шлюб як якісь форми ведення переговорів. Залицяння дозволяє і чоловікові, і жінці оцінити плюси і мінуси один одного як подружжя, уточнити, що кожен із них може запропонувати. По суті, як стверджують прихильники цього підходу, люди, одружуючись, прагнуть зробити найбільш вигідну «операцію» зі всіх можливих.

Творчі завдання

1. Підготуйте доповідь про те, що таке соціальний інститут?
2. Підготуйте доповідь про те, що таке соціальна організація?
3. Підготуйте доповідь про те, що таке соціальна спільність?

Теми доповідей та рефератів

1. Соціальні інститути як механізми соціальних змін.
2. Процеси інституціоналізації в сучасному українському суспільстві.

Проблемні запитання

1. Політичні інституції в суспільстві.
2. Економічні інституції в суспільстві.
3. Культурні інституції в суспільстві.
4. Перелічіть основні види сучасних соціальних інститутів та окресліть їх функції.
5. Чи існує зв'язок між соціальними групами і соціальними інститутами?

6 Соціальна стратифікація і соціальна мобільність

Ключові терміни та поняття: вертикальна соціальна мобільність, горизонтальна соціальна мобільність, групова мобільність, індивідуальна мобільність, інтелігенція, каста, клас, маргінали, маргіналізація, міжпоколінна (інтергенераційна) мобільність, рабство, середній клас, соціальна мобільність, соціальна стратифікація, соціальна структура суспільства, структурна мобільність.

Центральною категорією стратифікації є клас, який розуміють у двох сенсах – широкому і вузькому.

У широкому значенні під класом розуміють велику соціальну групу людей, які володіють або не володіють засобами виробництва, займають певне місце в системі суспільного розподілу праці і характеризуються специфічним способом отримання доходу. У вузькому значенні клас – будь-який соціальний прошарок у сучасному суспільстві, що відрізняється від інших доходом, освітою, владою і престижем. Згідно з вузьким трактуванням, класів не було ні при рабовласництві, ні при феодалізмі. Вони з'явилися тільки при капіталізмі і означають перехід від закритого до відкритого суспільства.

У сучасному суспільстві відбувається розпорошення власності – домінує акціонерна власність. З'явився найманий прошарок професійних управлінців – менеджерів, який витісняє традиційний клас власників. Поняття «менеджерська революція», що з'явилося завдяки Дж. Бернхайму в середині ХХ століття, відображає нову реальність – «розщеплення атома» власності, зникнення класів в старому розумінні, вихід на історичну арену невласників (адже менеджери – особи найманої праці) як провідного класу або прошарку сучасного суспільства.

Соціальна стратифікація – це система, за допомогою якої суспільство розподіляє категорії людей за ієрархією. Вона базується на таких принципах:

1. Соціальна стратифікація – це особливість суспільства, а не тільки відображення індивідуальних відмінностей. Соціальна стратифікація зберігається із покоління в покоління.

2. Соціальна стратифікація універсальна, але мінлива. Вона повсюдна. Але те, в чому і наскільки люди нерівні, залежить від конкретного суспільства. В одному випадку це обумовлено престижем, в іншому багатством або владою. Крім того, в одних суспільствах наголошується на більшій нерівності, а в інших – на меншій.

3. Соціальна стратифікація припускає не тільки нерівність, але й певні переконання. Будь-яка система нерівності не тільки надає деяким людям

більше переваг, ніж іншим, але й визначає такий порядок як справедливий. Суспільства відрізняються і тим, у чому полягає нерівність людей, і поясненням того, чому люди мусять займати неоднакове становище.

Теорія стратифікації базується на об'єднанні людей у групи і протиставленні їх іншим групам за статусними ознаками: владними, майновими, професійними, освітніми і т. ін. До того ж пропонуються різні критерії стратифікації. Німецький соціолог Ральф Дарендорф поділяє все сучасне суспільство на тих, хто керує, і тих, ким керують. Своєю чергою, керівників він поділяє на дві підгрупи: керівників-власників і керівників-невласників – бюрократів, менеджерів. Група, якою керують, є теж різноманітною. У ній можна виокремити якнайменше дві підгрупи: вищу – «робітничу аристократію» і нижчу – низькокваліфікованих робітників. Між цими двома соціальними групами розміщується проміжний «новий середній клас» – продукт асиміляції робітничої аристократії і службовців з пануючим класом – керівниками.

Американський соціолог Б. Барбер провів стратифікацію суспільства за шістьма показниками: 1) престиж, професія, влада, могутність; 2) дохід або багатство; 3) освіта і знання; 4) релігійна й ритуальна чистота; 5) становище родичів; 6) етнічна приналежність. Французький соціолог А. Турен вважає, що в сучасному суспільстві соціальна диференціація відбувається не за ставленням до власності, престижу, влади, етносу, а за доступом до інформації. Панівне положення займають ті люди, що мають доступ до найбільшої кількості інформації.

Розглянемо стратифікацію в історичному контексті: закриті форми – рабство, касти і стани, тоді як закрыта система – соціальна стратифікація заснована на приписуваному соціальному становищі, тобто на походженні. Вірогідність соціальної мобільності, заснованої на індивідуальних досягненнях, незначна або взагалі відсутня. Сільське господарство диктує збереження протягом життя людини встановленого порядку, створеного закритими системами. Але індустріальне виробництво залежить від розвитку таланту людей, що приводить до утворення класової системи – соціальної стратифікації, заснованої як на походженні людини, так і на індивідуальних досягненнях. Індустріальні суспільства рухаються до меритократії – соціальної стратифікації, заснованої на особистих заслугах. Зазвичай закриті системи влаштовані так, що людський потенціал витрачається даремно, але вони відрізняються високим ступенем впорядкованості. І тут криється відповідь на важливе питання: чому індустріальні і постіндустріальні суспільства зберігають деякі особливості закритих (наприклад, право спадкоємності станів), не стаючи меритократіями. Це пов'язано з тим, що в

іншому разі знижується значущість сім'ї і інших соціальних груп. Врешті-решт, економічна ефективність – ще далеко не все. Чи хочемо ми оцінювати членів своєї сім'ї винятково за їхньою роботою? Напевно, ні. Отже, класові системи, що існують в країнах з високим рівнем доходів, поступово стають меритократіями. Так підвищується їхня ефективність і продуктивність праці, але зберігаються елементи закритого суспільства, що дозволяють підтримувати порядок і соціальну єдність.

Між двома полюсами класової стратифікації – дуже багатими і дуже бідними, які становлять приблизно однакову частку від загальної кількості населення, розташована та частина населення, яку прийнято називати середнім класом. В індустріально розвинених країнах він складає більшість населення – 60–80 %. Середній клас – унікальне явище у світовій історії: його не було впродовж усієї історії людства. Він з'явився лише в XX столітті. У суспільстві він виконує специфічну функцію. Середній клас – стабілізатор суспільства. Чим він більший, тим менша вірогідність того, що суспільство збурюватимуть революції, міжнаціональні конфлікти, соціальні катаклізми.

Середній клас – найширший споживчий ринок для дрібного і середнього бізнесу: чим численніший цей клас, тим впевненіше почувається малий бізнес. Зазвичай до середнього класу входять ті, хто володіє економічною незалежністю, тобто має підприємство, фірму, офіс, приватну практику, свою справу, а також учені, священники, лікарі, адвокати, середні менеджери – соціальний хребет суспільства.

Розглянемо поняття «нерівність» і «бідність» як такі, що тісно пов'язані з соціальною стратифікацією. Нерівність характеризує нерівномірний розподіл дефіцитних ресурсів суспільства – грошей, влади, освіти і престижу – між різними прошарками, або верствами, населення. Основним вимірником нерівності є кількість ліквідних цінностей. Цю функцію зазвичай виконують гроші.

Якщо нерівність уявити у вигляді шкали, то на одному її полюсі опиняться ті, хто володіє найбільшою (багаті), а на іншому – найменшою (бідні) кількістю благ.

Таким чином, бідність – це економічний і соціокультурний стан людей, які мають мінімальну кількість ліквідних цінностей і обмежений доступ до соціальних благ.

Бідність – це не лише мінімальний дохід, але й особливий спосіб і стиль життя, що передаються із покоління в покоління, норми поведінки, стереотипи сприйняття і психологія. Тому соціологи говорять про бідність як особливу субкультуру.

Універсальним вимірником нерівності в сучасному суспільстві є гроші. Їх кількість визначає місце індивіда або сім'ї в соціальній стратифікації. Багатство – сукупність цінностей, які обов'язково ліквідні.

Розрізняють «старих багатих» і «нових багатих». Перші накопичували статок десятиріччями і навіть сторіччями, передаючи його від покоління до покоління. Другі створили своє благополуччя за лічені роки і не встигли перевірити міцність свого статку часом.

Проаналізуємо такі вимірники нерівності, як дохід. Доходом називають будь-яку суму грошей, отриманих у вигляді зарплати, пенсій, ренти, допомоги, аліментів, гонорарів тощо. Порівняйте величини найнижчого і найвищого доходів в певній країні і аналіз частки сімейного доходу, що витрачається на харчування (багаті платять за продовольство всього 5–7 %: чим бідніший індивід, тим більшу частку доходу витрачає він на харчування, і навпаки).

Розглядаючи це питання, потрібно звернути увагу на те, що якщо нерівність характеризує суспільство в цілому, то бідність стосується тільки частини населення.

Масштабом бідності називають частку населення країни (зазвичай виражену у відсотках), що проживає на офіційній межі або порозі бідності. Для позначення масштабу бідності застосовуються також терміни «рівень бідності», «межа бідності» і «коефіцієнт бідності».

Поріг бідності – це сума грошей, офіційно встановлена як мінімальний дохід, завдяки якому індивід або сім'я в змозі придбати продукти харчування, одяг і житло. Його також називають «рівнем бідності». В Україні він отримав додаткову назву – прожитковий мінімум.

Абсолютна бідність – це такий стан, при якому індивід на свій дохід не здатний задовольнити навіть базові потреби в їжі, житлі, одязі, теплі або здатний задовольнити тільки мінімальні потреби, що забезпечують біологічне виживання. Чисельним критерієм є поріг бідності (прожитковий мінімум). Під відносною бідністю розуміють неможливість підтримувати певний рівень, або деякий стандарт, життя, прийнятий в певному суспільстві. Відносна бідність показує, наскільки ви бідні порівняно з іншими людьми. Вона є порівняльною характеристикою в двох сенсах.

По-перше, показує, що ви бідні щодо достатку, яким володіють інші члени суспільства, які не вважаються бідними. Перше значення відносної бідності полягає в порівнянні одного прошарку з іншими. По-друге, вона показує, що ви бідні щодо деякого стандарту життя, наприклад стандарту гідного життя.

Потрібно підкреслити, що межі абсолютної і відносної бідності не збігаються. У суспільстві може бути ліквідована абсолютна бідність, але завжди збережеться відносна. Адже нерівність – незмінний супутник складних суспільств. Відносна бідність, таким чином, зберігається навіть тоді, коли стандарти життя всіх прошарків суспільства підвищилися.

Необхідно розглянути так званий андерклас, тобто, буквально, неклас, або прошарок, який є нижчим за всі класи, – жебраків. Жебраком є людина, що живе на подаяння, збирає милостиню. У соціологічному сенсі жебраки – це люди, здатні задовольняти тільки фізичні потреби, що забезпечують лише біологічне виживання.

Але не всіх, хто живе в абсолютній бідності, потрібно називати жебраками. Бідні живуть або на заробіток, або на пенсії і допомогу, але вони не жебракують. До жебраків треба відносити ту категорію, що живе в бідності і заробляє на життя подаянням і милостинею.

Розглянемо поняття соціальної мобільності, яке було введене Пітиримом Сорокіним. Соціальна мобільність означає переміщення індивідів і груп з одних соціальних прошарків, спільнот в інші, що пов'язано зі зміною положення індивіда або групи в системі соціальної стратифікації. Можливості і динаміка соціальної мобільності розрізняються в різних історичних умовах. До каналів, або «ліфтів», соціальної мобільності П. Сорокін відносить такі соціальні інститути: армію, церкву, освітні інститути, сім'ю, політичні і професійні організації, засоби масової інформації тощо.

Аналізуючи варіанти соціальної мобільності (індивідуальна і колективна; вертикальна і горизонтальна; внутрішньопоколінна і міжпоколінна), необхідно підкреслити, що інтрагенераційна (в рамках одного покоління) мобільність порівнює положення, досягнуті одним і тим самим індивідом в різні моменти його або її життя (як правило, мається на увазі трудова біографія, а отже, службова кар'єра). Тому деякі дослідники вважають за краще називати її «професійною мобільністю, або мобільністю робочої сили, тому що зазвичай вона пов'язана з різновидом занять, а не із суспільним становищем, яке нею визначається». Таким чином, внутрішньопоколінна мобільність означає те, що людина змінює становище в стратифікаційній системі впродовж усього свого життя. Інтергенераційна (між поколіннями) мобільність порівнює нинішнє становище індивіда зі становищем його батьків, тобто позначає зміну соціального статусу сина порівняно із соціальною позицією його батька.

Розглянемо детально вертикальну і горизонтальну мобільності. Лише перша з них належить до соціальної мобільності як такої, тобто до

підвищення або зниження статусу в межах стратифікаційної системи. Горизонтальна ж мобільність стосується таких змін в соціальній позиції, коли її суб'єкт залишається в межах одного і того самого прошарку. Вертикальна мобільність, своєю чергою, розподіляється на висхідну і низхідну.

Якщо індивід здійснює своє сходження на піраміду соціальних статусів завдяки власним зусиллям і особистим досягненням, то це індивідуальна мобільність. Якщо ж мобільність відбувається тоді, коли знижується або підвищується статус цілого класу, стану, каст, то це групова мобільність. Причинами групової мобільності є соціальні революції, іноземні інтервенції, міждержавні війни, військові перевороти, зміна політичних режимів, селянські повстання, боротьба аристократичних родів, створення імперій.

І на завершення, розмежуємо соціальну і географічну мобільність. Міграція – це переселення людей з країни в країну, з одного району в інший, з міста в село і назад. Інакше кажучи, це територіальні переміщення. Вони можуть бути сезонними, залежними від пори року, і маятниковими, тобто регулярними, переміщеннями. Розрізняють також міграцію і еміграцію. Міграція – це переміщення населення всередині однієї країни. Еміграція – виїзд за межі країни на тривалий термін або постійне проживання. Імміграція – в'їзд до країни на постійний термін або на тривале проживання.

Таким чином, міграція стосується переміщення людей у географічному просторі і не стосується соціальної мобільності, яка описує пересування суб'єктів в соціальному просторі, хоча певний зв'язок і взаємовплив між ними, звісно, є. Наприклад, підвищивши свій економічний статус (тобто отримавши в своє розпорядження більше коштів), людина може змінити місце свого постійного проживання, переїхати в іншу квартиру, престижний район або місто.

Творчі завдання

1. Підготуйте доповідь на тему «Квазігрупи: поняття, їх характерні ознаки і види».
2. Підготуйте доповідь на тему «Бідність у сучасному суспільстві».

Теми доповідей і рефератів

1. Соціально-поселенська структура.
2. Соціальні гарантії і проблема безробіття в умовах ринку праці: соціологічний аналіз.
3. Джерела, фактори і механізми стратифікації.
4. Середній клас як запорука стабільності суспільства і проблеми його формування в Україні.

Проблемні запитання

1. Назвіть складові частини соціальної структури суспільства.
2. Поясніть значення понять «клас», «соціальна верства», «соціальна група».
3. Назвіть основні верстви українського суспільства.
4. Чим можна пояснити нечисленність так званого «середнього класу» в українському суспільстві?
5. Охарактеризуйте основні джерела суперечностей між інтересами різних класів і соціальних груп.
6. Чому соціальна структура є головним регулятором соціальної думки?
7. Яку роль відіграє «середній клас» у стабілізації соціальної системи?
8. Назвіть основні тенденції змін у соціальній структурі суспільства в сучасних умовах.
9. У вигляді якої геометричної фігури можна зобразити профіль соціальної нерівності сучасного українського суспільства?

ЗМ 3 Особа в системі культури

7 Особа як суб'єкт соціальних зв'язків

Ключові терміни та поняття: агенти соціалізації, соціальний статус, «дзеркальне “Я”», досягнутий статус, індивід, індивідуальність, особа, особистість, привласнений (вроджений, природний) статус, приписуваний соціальний статус, раціоналізація ролі, рольовий конфлікт, «рольовий набір», соціалізація, соціальна адаптація.

Проблема вивчення особистості в соціології є однією з центральних, оскільки кожен соціолог для розуміння суті соціальних явищ, системи взаємозв'язків людей у суспільстві повинен розуміти, чим зумовлені конкретні дії кожної людини. Індивідуальна поведінка, таким чином, становить основу сприйняття життя всієї соціальної групи або суспільства.

Кожна людина тисячами зв'язків, видимих і невидимих, пов'язана із зовнішнім середовищем, суспільством, поза яким не може сформуватися особистість. Саме взаємодію індивіда і суспільства розглядає соціологія, а стосунки «суспільство – особа» є базовим соціологічним відношенням. На відміну від психології, соціологія розглядає людину не як неповторну індивідуальність, а в сукупності її соціально-типових якостей.

Людина як біологічний вид існує понад 3 млн років. Увесь цей час тривала її біологічна еволюція. Сучасна людина (за класифікацією Карла

Ліннея, «людина розумна») як окремий вид сформувалася приблизно 200 тис. років тому: саме тоді оформилися ті фундаментальні ознаки, які відрізняють людей від тварин (прямоходіння, великий об'єм мозку, мислення, мова, оволодіння знаряддями праці і вогнем, триваліший період дитинства тощо).

Фундаментальні ознаки, які відрізняють людей від тварин, послужили підставою переходу від біологічної до культурної еволюції. Все, що створено *Homo sapiens*, пов'язане не з біологією, а з культурою й суспільством. Можна сказати, що, починаючи з цього часу, у людини, як біологічної істоти, формується її індивідуальність, яка пізніше характеризує її як особистість.

Поняття «особа», «індивід», «людина» – близькі, але не тотожні поняття, тому вони є об'єктами різних наук: біології і філософії, антропології і соціології, психології і педагогіки.

Поняття «людина» використовується для характеристики властивих всім людям якостей і здібностей. Воно вказує на наявність такої особливої спільноти, що розвивається історично, як людський рід. Людина розглядається як вид, що представляє вищий ступінь еволюції життя на Землі, як складна система, в якій сполучене біологічне і соціальне, тобто як біосоціальна істота. Одиничним представником людського роду, конкретним носієм рис людини, є індивід. Він унікальний, неповторюваний. Окрім того, він універсальний, адже кожна людина залежить від соціальних умов, середовища, в якому живе, людей, з якими спілкується.

Поняття «індивідуальність» є похідним від поняття «індивід» і відтворює те неповторне, специфічне, унікальне, своєрідне, чим один індивід відрізняється від іншого. Ці відмінності можуть бути абсолютно різними, починаючи від природних рис, особливостей поведінки та закінчуючи манерою ходи чи специфікою одягу. Це поняття поширене в психології, у соціології ж його застосування обмежене.

Особа – стійкий комплекс якостей, властивостей, набутих під впливом відповідної культури суспільства та конкретних соціальних груп, до яких людина належить. Індивід є особою настільки, наскільки у відносинах з іншими (у рамках конкретних соціальних спільнот) він виконує певні функції, реалізує у своїй діяльності соціально значущі властивості і якості. Можна стверджувати, що особа – це соціальна модифікація людини, адже соціологічний підхід виокремлює в особі соціально типове.

Індивід стає особою тоді, коли він, взаємодіючи із суспільством через конкретні соціальні спільноти, групи, інститути, реалізує соціально значущі властивості, соціальні зв'язки.

Усі визначення особистості зумовлені двома протилежними думками стосовно її розвитку. З точки зору одних, кожна особистість формується та

розвивається відповідно до її природних якостей і здібностей, а соціальне оточення при цьому відіграє дуже незначну роль. Представники іншої точки зору повністю спростовують природні внутрішні якості та здібності людини, вважаючи, що особистість – це деякий продукт, який повністю формується в процесі соціального досвіду. Очевидно, що це – крайні погляди на процес формування особистості. Під час проведення аналізу потрібно враховувати як біологічні особливості особи, так і її соціальний досвід. Окрім того, практика свідчить, що соціальні фактори формування особистості більш значущі. Можна погодитися з визначенням особистості щодо того, що особистість – це цілісність соціальних якостей людини, продукт суспільного розвитку та включення індивіда в систему соціальних зв'язків у процесі активної діяльності та спілкування. Згідно з цією думкою особистість розвивається із біологічного організму винятково завдяки різним видам соціального та культурного досвіду.

Проаналізуємо, як загальні соціальні умови існування активно впливають на якості особистості як об'єкта соціальних взаємозв'язків та їх діяльного суб'єкта. Важливим компонентом впливу на особистість є економічні відносини. У нашому суспільстві – це розвиток ринкової економіки, співіснування різних форм власності, загострення конкуренції на ринку праці тощо.

Соціокультурне життя суспільства, зокрема політичні та ідеологічні відносини, теж є компонентом загальних соціальних умов, до того ж культура акумулює традиції, що в певному суспільстві склалися історично. Соціальна стратифікація та суспільний розподіл праці – це теж важливі елементи, які зумовлюють усі соціальні відносини.

Ще один компонент загальних умов існування особистості – рівень розвитку громадянського суспільства, соціально-політичний лад, стан інших соціальних інститутів (наприклад, освіта).

Ці найбільш важливі компоненти загальних соціальних умов детермінують специфічні соціальні умови буття людей.

Є ще дві важливі індивідуальні характеристики – стать та вік індивідів, стадії їхнього життєвого циклу. З цієї точки зору вони також мають соціальний еквівалент і повинні бути включені в схему, тому що бути чоловіком чи жінкою, перебувати на тій чи іншій стадії життєвого циклу означає виконувати різні соціальні функції.

Аналіз соціальної та соціально-психологічної структури особистості показує, що діяльність особистості зумовлюється не тільки зовнішніми факторами, але і внутрішніми її установками. У зв'язку з цим постає

завдання більш детального аналізу такої діяльності, яка виявляється, насамперед, у виконанні особистістю різних соціальних функцій.

Під час аналізу діяльності особистості та її місця в суспільстві зазвичай використовується поняття «соціальний статус». Якщо це поняття порівняти із соціальною роллю, то останню можна розглядати як функцію соціального статусу.

Поняття «соціальний статус» є атрибутивним, тобто виражає тільки приналежність особистості до тієї чи іншої спільноти та через неї – до суспільства загалом. Але воно не розкриває її функцій, тому не вигідне для соціологічного аналізу особистості, особливо якщо розглядати його у взаємозв'язку з іншими поняттями.

Соціальний статус влучно поєднує в собі як функціональну, так і оціночні сторони, показує, що особистість може робити, що робить, результати її дії та як вони сприймаються іншими людьми, а також суспільством.

Соціальний статус – це відносне становище (позиція) індивіда або групи в соціальній системі, пов'язана з іншими позиціями через набір прав і обов'язків. Це поняття характеризує місце особистості в системі суспільних відносин, її діяльність в головних сферах життя, та, врешті-решт, містить оцінку діяльності особистості з погляду суспільства, яка виявляється в конкретних кількісних та якісних показниках (зарплата, нагороди, звання, привілеї тощо), а також самооцінку, яка може або не може збігатися з оцінкою суспільства або соціальної групи.

Проблема соціального статусу має не тільки теоретичне, але й практичне значення. У житті нерідко трапляються приклади хибно усвідомленого або присвоєного статусу. Тією чи іншою мірою психологія споживача пов'язана із зовнішніми матеріально-предметними формами затвердження статусу особистості. Соціальний статус у значенні норми та суспільного ідеалу має великі потенційні можливості під час вирішення завдань соціалізації особистості, оскільки орієнтація на досягнення більш високого соціального статусу стимулює соціальну активність. Серйозну проблему становить правильне усвідомлення особистістю свого соціального статусу. Якщо соціальний статус особистості сприймається неправильно, то людина орієнтується на ворожі її соціальному оточенню зразки поведінки.

Щодо цього можна розглянути дві крайності в оцінці особистістю свого соціального статусу. Низька статусна самооцінка зазвичай пов'язана зі слабкою протидією зовнішньому впливу, з конформізмом. Такі люди, як правило, не впевнені в собі, частіше впадають у песимістичний настрій. Висока оцінка, навпаки, зазвичай пов'язана з активністю, впевненістю щодо

своїх сил, життєвим оптимізмом. Виходячи із зазначеного вище доречно ввести поняття статусної самооцінки як істотної характеристики особистості загалом.

Кожен індивід може мати велику кількість статусів, і всі, хто його оточують, чекають від нього виконання ролей згідно з цими статусами. У такому розумінні «статус» і «роль» – це дві сторони одного феномена: якщо статус – це сукупність прав, привілеїв та обов’язків, то роль – дія в рамках певної сукупності прав та обов’язків. Отже, ми підійшли до розкриття суттєвого навантаження поняття «соціальна роль».

Це поняття широко використовується в концепціях, які ототожнюють діяльність людини із розігруванням певних стандартних ролей у стандартних ситуаціях.

Важливе значення в теорії ролей займає питання про механізм засвоєння суб’єктом досвіду його взаємовідносин із соціальною дійсністю, тобто про те, як роль формує «Я». Скажімо, молодий спеціаліст, який не має виробничого досвіду, розпочне свою діяльність із деякого наслідування. Звісно, через деякий час він сам стане спеціалістом і вже не гратиме роль за принципом наслідування, а виконає її творчо. Таким чином, виникає зворотний вплив людини на роль, що виконується. Отже, соціальна роль – це те, що очікується в цьому суспільстві від людини, яка займає певне місце в соціальній системі.

Справді, у поведінці людини завжди є дещо наперед задане, стандартизоване. Логічно прийти до висновку, що процес формування особистості означає перевтілення в різні соціальні ролі. Проте абсолютизація значення соціальної ролі може призвести до визнання відчуження особистості.

Рольова концепція прояснює багато аспектів у соціології особистості, проте від неї не можна вимагати всебічного обґрунтованого з’ясування всієї сукупності соціальних функцій індивіда. «За межами драми, – писав П. О. Сорокін, – не може бути ролі, оскільки роль можлива лише в контексті всіх ролей. Щоб не робив ізольований індивід, ніяка із його дій не становить ані соціального явища, ані найпростішого утворення. Роль може стати соціальною лише за наявності соціальної матриці».

Розглянемо інші соціологічні концепції особи.

Макросоціологічні концепції. З погляду макросоціології, яку цікавить, насамперед, суспільство загалом, а не його частини, і міжгрупової взаємодії, а не міжособистісної, особа є продуктом суспільства (культури, історії тощо) і формується вона в процесі соціалізації, тобто засвоєння культури (норм поведінки, цінностей, ідей, правил, стереотипів розуміння). Образно

висловився Жак Піаже: «Звірята (тобто діти) у процесі соціалізації поступово перетворюються на людей».

Еміль Дюркгейм вважав, що суспільство виникає внаслідок взаємодії індивідів, але, як тільки воно виникло, воно починає жити за власними законами. І з цього моменту вже все життя індивідів визначається соціальною реальністю, впливати на яку вони не можуть або ж впливають дуже незначно, не змінюючи суті соціальних фактів.

Ральф Дарендорф, підкреслюючи, що особа є продуктом розвитку культури, соціальних ролей, називає людину *Homo sociologicus*, виокремлюючи її типові підвиди.

Homo faber – у традиційному суспільстві «людина, яка працює» – селянин, ремісник, купець, воїн – людина, яка «тягне ярмо» (тобто наділена важливою соціальною функцією).

Homo consumer – сучасний споживач, особистість, сформована масовим суспільством.

Homo universalis – людина, здатна займатися різними видами діяльності.

Homo sovieticus – людина, яка залежить від держави.

Девід Рісмен (США) розробляв концепцію так званої одномірної людини. Під впливом пропаганди, засвоюючи певні стереотипи, які нав'язуються їй засобами масової інформації, людина формує спрощені схеми чорно-білого, одномірного бачення проблем. Сучасне суспільство робить людей примітивними особами зі спрощеним соціальним сприйняттям та інтерпретацією соціальних процесів.

На думку Девіда Рісмена, якщо у XIX ст. домінуючим типом особи була особистість, «орієнтована зсередини» (зміст прагнень якої міг бути найрізноманітнішим, наприклад, прагнення розбагатіти чи релігійний аскетизм). Але в будь-якому випадку така особа характеризується високою стійкістю життєвих цілей. У сучасному ж суспільстві, вважає Рісмен, переважає інший тип особи – «орієнтований на інших». Особа цього типу не має стійких життєвих цілей та ідеалів, а прагне, насамперед, до «гармонії з іншими», намагаючись бути «таким як усі». Ця людина-конформіст настільки піддається зовнішньому впливу, що навіть не знає у чому полягає його власне «Я».

Мікросоціологічні концепції. Мікросоціологія розглядає проблематику особистості безпосередньо в контексті міжособистісної взаємодії, тому процес соціалізації в галузі мікросоціології розглядається через призму набуття людиною різних соціальних ролей.

Коли люди жили в простих суспільствах і діяли все життя у межах тієї самої групи, їм не здавалося, що вони грають якусь соціальну роль. У сучасному суспільстві з його високою соціальною мобільністю людям доводиться кілька разів на день змінювати ролі.

Однією з найвідоміших теорій, які можна вважати мікросоціологічними концепціями особистості, є теорія австрійського вченого Зигмунда Фрейда, який виділив у структурі особистості три елементи: Воно – Id, Я – Ego, Над-Я – Super-Ego.

Id – це наша підсвідомість, невидима частина айсберга, де панують неусвідомлені інстинкти. За Фрейдом, фундаментальними в людині є дві потреби – лібідозна й агресивна. Ego – це свідомість, пов'язана з підсвідомістю, яка час від часу проривається у свідомість. Ego намагається реалізувати неусвідомлюване у прийнятній для суспільства формі. Super-Ego – моральний «цензор», який становить сукупність моральних норм і принципів, внутрішній контролер. Тому наша свідомість перебуває в постійному конфлікті між проникаючими в неї неусвідомлюваними інстинктами, з одного боку, і моральними заборонами, які нав'язує Super-Ego – з іншого.

Для концепції Фрейда і загалом фрейдизму властиво надто перебільшувати значення в людському житті неусвідомлених імпульсів, інстинктів, тобто сфери Id (Воно). Центральним питанням у соціологічній концепції Фрейда є питання про стосунки особистості та суспільства. Загалом, ці стосунки можна охарактеризувати як конфлікт, до того ж причиною цього конфлікту, є, з одного боку, культура з її заборонами і нормами, спрямованими на обмеження, опанування сексуальної енергії, а з іншого, – підпорядкування особистісної поведінки «прагненню задоволення».

Американський соціолог Чарльз Кулі є автором теорії «дзеркального Я». Він заперечував теорії про те, що людська природа визначається біологічними факторами і відстоював ідею, що люди творять себе і свій світ завдяки участі в процесах соціальних взаємодій. На думку Чарльза Кулі, людина творить себе, орієнтуючись на те, як її сприймають інші, приглядаючись до їхніх реакцій так само, як ми вдивляємося в дзеркало. Він виокремлював три фази в процесі творення людиною свого «Я»:

1) по-перше, ми уявляємо собі як ми виглядаємо в очах інших (Чи пасує мені ця зачіска? Чи не занадто я товстий?);

2) по-друге, ми уявляємо собі, як інші люди будуть оцінювати нашу зовнішність (ми знаємо, що товстих чи лисих людей вважають непривабливими);

3) по-третє, на підставі зазначених вище уявлень, ми виробляємо певний тип внутрішнього самовідчуття (почуття сорому або гордості).

Процес дзеркального відображення власного «Я» є суб'єктивним процесом і не завжди відповідає об'єктивній дійсності. Наприклад, товста чи лиса людина не обов'язково є непривабливою.

Американський вчений Абрагам Маслоу сформулював ієрархічну теорію потреб особистості, які пояснюють життєві мотивації людини:

- 1) фізіологічні потреби (їжа, дихання, одяг, тепло та ін.);
- 2) екзистенційні (безпека існування, стабільність, впевненість у завтрашньому дні, гарантована праця, медичне обслуговування тощо);
- 3) соціальні – приналежність до колективу, спілкування, участь у спільній трудовій діяльності, турбота й увага до себе;
- 4) престижні потреби – увага до себе з боку «значних інших», підвищення свого соціального статусу, визнання та висока оцінка;
- 5) духовні потреби – потреба самовираження через творчість.

Згідно з принципом ієрархії, потреби кожного наступного рівня стають актуальними для особи тільки після задоволення потреб попереднього рівня. Дві перші групи потреб – потреби первинного рівня, три наступні – вищого рівня. Нижчі потреби властиві абсолютно всім людям, вищі – не всім і не в однаковій мірі. Там, де починаються вищі потреби, починається особа.

Швейцарський психолог Жан Піаже сформулював концепцію когнітивного (розумового) розвитку особистості як ланцюг послідовних стадій соціалізації особистості:

- 1) до 2 років – сенсомоторна – річ є, доки дитина її бачить і відчуває;
- 2) 2–7 років – передоперативна – діти опановують мову, їх поведінка відрізняється егоцентризмом: вони тлумачать світ винятково з погляду власної позиції, нездатні підтримувати зв'язну розмову, розмовляють разом, а не один за одним, не мають загального розуміння категорій думки, очевидних для дорослих: причинність, вага або кількість;
- 3) 7–11 років – конкретно оперативна – діти засвоюють абстрактні логічні поняття;
- 4) 11–16 років – формально оперативний період – діти здатні зрозуміти глибоко абстрактні ідеї (добро і зло тощо), зіткнувшись із якоюсь проблемою, здатні переглянути всі можливі способи її розв'язання і проаналізувати їх теоретично, щоб знайти правильний вихід.

Піаже вважає, що перші три стадії є універсальними, але не всі люди проходять через формально оперативний етап. Це частково залежить від рівня і якості освіти.

Найважливішим видом соціальної взаємодії, у процесі якої здійснюється формування будь-якої людини як повноправного і повноцінного члена суспільства, є соціалізація. Соціологи використовують цей термін для опису процесу, під час якого і за допомогою якого люди навчаються пристосовуватися до соціальних норм.

Соціалізація – це процес засвоєння індивідом зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, необхідних для його успішного функціонування в суспільстві. Успішна соціалізація дозволяє індивідові стати повноправним активним суб'єктом суспільних відносин.

Розгляньте механізми соціалізації особи, яка здійснюється під впливом безлічі чинників – як соціально-контрольованих і спрямовано-організованих, так і стихійних – таких, що виникають спонтанно.

3. Фрейд вважав першочерговими психологічні механізми соціалізації – імітацію, ідентифікацію, відчуття сорому і провини. Він стверджував:

1) імітація – це усвідомлена спроба дитини копіювати моделі поведінки дорослих;

2) ідентифікація – це спосіб усвідомлення приналежності до конкретної спільності; це позитивні механізми соціалізації, оскільки вони спрямовані на засвоєння певного типу поведінки;

3) сором і провини – це негативні механізми соціалізації, оскільки вони пригнічують або забороняють деякі зразки поведінки.

Н. Смелзер зводив соціалізацію до трьох стадій:

1) наслідування і копіювання дітьми поведінки дорослих;

2) ігрова стадія, коли діти усвідомлюють поведінку як виконання ролі;

3) стадія колективних рольових ігор, коли діти вчаться розуміти, чого від них чекає група людей.

Отже, від успіху соціалізації залежить, наскільки особа, засвоївши культурні цінності та норми поведінки, зуміє реалізувати свої потенції в суспільстві, не стане в товаристві «outsider», ізгоем. Соціалізація забезпечує самооновлення соціуму, суспільного життя. Розлади в соціалізації ведуть до конфлікту поколінь, аномії, соціальної девіації.

Отже, під соціалізацією розуміють процес засвоєння особою зразків поведінки суспільства і груп, їхніх цінностей, норм, установок. У процесі соціалізації формуються найбільш загальні стійкі риси особи, що виявляються в соціально організованій діяльності, регульованій ролевою структурою суспільства.

У процесі соціалізації реалізуються такі цілі:

1) взаємодія людей на підставі засвоєння соціальних ролей;

2) збереження суспільства завдяки засвоєнню його новими членами цінностей, що в ньому склалися, і моделей поведінки.

У соціалізації індивіда виокремлюють дві фази:

1) соціальна адаптація – пристосування індивіда до певних соціально-економічних умов, рольових функцій, норм, соціальних груп і інститутів як середовищ його діяльності;

2) інтерналізація (інтеріоризація) означає процес включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ особи.

Етапи соціалізації співпадають (умовно) з етапами вікового розвитку індивіда:

1) рання (первинна) соціалізація. Вона пов'язана з набуттям загальнокультурних знань, із засвоєнням початкових уявлень про світ і характер взаємин людей. Складним етапом ранньої соціалізації є підлітковий вік. Особлива конфліктність цього віку пов'язана з тим, що можливості і здібності дитини значно перевищують нав'язані їй правила поведінки;

2) вторинна соціалізація:

– професійна соціалізація, пов'язана з оволодінням спеціальними знаннями і навичками, із залученням до певної субкультури. На цьому етапі розширюються соціальні контакти індивіда, діапазон соціальних ролей;

– включення індивіда в систему суспільного розподілу праці. Передбачається адаптація до професійної субкультури, а також приналежність до іншої субкультури. Швидкість соціальних змін у сучасних суспільствах приводить до того, що виникає необхідність ресоціалізації, засвоєння нових знань, цінностей, ролей, навичок замість колишніх, недостатньо засвоєних або застарілих. Ресоціалізація охоплює багато явищ (від корекції читання і мови до професійної підготовки або зміни ціннісних орієнтирів поведінки);

– пенсійний вік або втрата працездатності. Характеризується зміною способу життя у зв'язку з виключенням із середовища виробництва.

У сучасному світі соціалізація перетворюється на процес, який триває протягом усього життя людини, оскільки протягом життя людина здобуває все нові соціальні статуси та ролі, наприклад: студент, працівник, батько, дідусь, пенсіонер тощо. Соціалізація у зрілому віці потрібна також тоді, коли відбувається швидка зміна соціальних норм і правил (наприклад, перехід від соціалістичного суспільства до вільноринкового). Те, чого ми навчаємося в дитинстві, зазвичай відрізняється від того, чого ми вчимося у зрілому віці. Соціалізація у зрілому віці потребує переходу від залежності до автономії. Одним із найскладніших аспектів соціалізації у зрілому віці є вміння реалістичного бачення світу і збереження при цьому ідеалів.

Отже, соціалізація особи починається від народження і триває все життя. Цей процес на кожній стадії здійснюють особливі інститути і агенти.

Інститути соціалізації – організації, що впливають на процес соціалізації та його організацію (сім'я, освіта, засоби масової комунікації, церква, трудові колективи тощо).

Агенти соціалізації – це люди, які відповідають за засвоєння культурних норм і соціальних ролей (члени сім'ї, вчителі, однолітки, спортивні тренери, священники тощо).

Агенти й інститути соціалізації виконують важливі функції, а саме:

- навчання культурним нормам і зразкам поведінки;
- контроль за тим, чи міцно, правильно та глибоко засвоєно соціальні норми й ролі.

Вивчаючи різні групи людей та їх соціальні функції, соціологія не може абстрагуватися від індивідів, із яких ці групи складаються. До того ж її цікавить не стільки конкретна поведінка окремої людини, яка зумовлена її індивідуальними якостями, скільки дещо узагальнене, типове, виражене в сумі окремих ознак, що притаманні більшості. Інакше кажучи, проблема полягає в тому, щоб визначити риси деякої абстрактної особистості, яка найбільш повно виявить суть цієї соціальної групи. Можлива також екстраполяція цих якостей на окрему особистість, обрану за модель. Проблема типового як відображення загального в окремому добре розроблена в художній творчості. Багато літературних персонажів тому так довго й зберігають свою значущість, що виражають дещо більше, ніж конкретну особу та конкретний характер (гамлетівський, донкіхотівський типи тощо).

Соціальний тип особистості – це продукт складного поєднання історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людей, окрім ідеального, називає так званий базовий тип, що найкраще відповідає об'єктивним умовам сучасного етапу суспільного розвитку, а також модальний тип.

Із базовим типом пов'язана система соціально-правових і моральних норм, які відображені в конституціях, законах, у суспільній свідомості, різних типах світосприйняття тощо.

Характеристика базового типу особистості відповідає на запитання: яким критеріям повинна відповідати особистість, щоб суспільство могло розвиватися з максимальною ефективністю? Якщо обрати ту чи іншу соціальну групу, то в ній неважко виокремити особистість із характеристиками, що найбільш повно відображають умови та закономірності функціонування цієї групи.

Типологія, яка характеризує модальні типи особистості, показує, які з них займають домінуюче становище в суспільстві або соціальних групах.

Щодо конкретних типологій особистості, то тут є цікаві підходи та вирішення, які стосуються переважно зарубіжної соціології. Наприклад, деякі вчені виокремлюють шість типів особистостей: теоретичний, економічний, політичний, соціальний, естетичний, релігійний. За основу виокремлення цих типів беруть соціальні орієнтації, що переважають (певні диспозиції). Наприклад, тип економічного індивідуума характеризується пошуком власної матеріальної забезпеченості тощо.

Широко розповсюджені типології, які об'єднують типи особистостей як носіїв (ознак) певних спільнот (класів, соціальних груп): робітники, службовці, студенти тощо. Варто також виокремити маргінальний тип особистості, яка розірвала зв'язок зі своїм соціальним оточенням, але не адаптувалася до нового.

Творчі завдання

1. Підготуйте виступ на тему «Особистість очима представників теорії «соціального характеру» (Е. Фромм, Д. Рісмен).

2. Що вивчає геронтосоціологія? Як співвідносяться геронтофілія, геронтофобія та ейджизм?

Теми доповідей та рефератів

1. Homo soveticus і Homo postsoveticus – порівняльна характеристика.

2. Проблеми соціалізації особистості в сучасному суспільстві.

3. Соціалізація людей похилого віку.

4. Соціальна типологія особистості в умовах перехідного суспільства.

Проблемні запитання

1. Визначте предмет і об'єкт соціології особистості.

2. У чому полягає відмінність поглядів на людину в природничих і гуманітарних науках?

3. Визначте специфіку соціологічного підходу до розгляду особистості.

4. Як співвідносяться поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість», «особа»?

5. Хто такі феральні люди? Чи можуть вони стати особистістю?

6. Визначте суть соціологічних концепцій особистості.

7. Проаналізуйте відомі в гуманітарному знанні підходи до визначення структури особистості. Яке місце тут посідає підхід З. Фрейда?

8. Що означає соціальний статус і соціальна роль? Як вони співвідносяться?

9. Назвіть види рольових конфліктів, причини їхньої появи та способи розв'язання.

10. Що означає спрямованість особистості?

11. Що називають соціальним типом особистості? Назвіть відомі вам соціальні типи особистості.

12. Поясніть суть процесу соціалізації.

13. Чи впливають на соціалізацію особистості релігія, яку сповідує індивід, раса, його соціальний статус?

14. Що таке девіантна поведінка? Які види девіантної поведінки вам відомі?

8 Культура: соціологічний аналіз

Ключові терміни та поняття: артефакт, етноцентризм, контркультура, культура (буденна, домінуюча, духовна, економічна, елітарна, загальнолюдська, масова, матеріальна, міська, народна, педагогічна, політична, професійна, сільська, спеціалізована), культурні універсалії, ритуал, соціологія культури, субкультура, цінності.

Потрібно зазначити, що суспільство та особа завжди були полярними полюсами розвитку людства. Культура постійно мала характер зв'язку між ними, завдяки чому виявлялася, з одного боку, як спосіб життя, а з другого – як критерій життя. Загальна теорія соціології, використовуючи власні інструменти аналізу, виводить такі поняття, як суспільство, особистість, культура, із площини абстрактних теорій (філософія, культурологія) і надає їм статус стійких елементів, які дозволяють наблизитися до розуміння та конкретного виміру механізмів взаємодії між суспільством, культурою та індивідом. Таким чином, соціологія виокремлює такі зв'язки, які здатні формувати те чи інше суспільство, що відрізняються стійкістю і виконують певну функціональну роль у суспільстві, сприяють збереженню цілісності суспільства. Культура завжди відображає характер і структуру таких зв'язків та пояснює зміст інтеграції на різних етапах існування людства.

Суспільство та культуру потрібно аналізувати, визначаючи елементи, які характеризують їх взаємодію. Головна проблема полягає в тому, що вони вирізняються винятковою складністю внутрішньої будови. Культура, суспільство та особистість виявляються в поєднанні економічних, політичних і соціальних елементів, у раціональних та емоціональних формах.

З виникненням соціології як науки виникають і специфічні питання щодо соціології культури: Які закономірності розвитку культури? Чим пояснити розриви у поступовому розвитку історичних періодів? Через що

гинуть і чому відроджуються окремі духовні компоненти, суттєві характеристики культури? Але для сучасної соціології акценти дещо змінилися. Традиційними є роль звичаїв у передачі сукупного духовного досвіду, діалог і конфлікт культур, вплив культури на соціально-історичний процес, шляхи сучасної глобалізації культури.

Визначаючи поняття «культура», сучасні дослідники зазвичай порівнюють її із сукупністю норм, цінностей та ідеалів, які виконують функції соціальної орієнтації у конкретному суспільстві. Це дозволяє визначити походження норм і стандартів, які конструюють культуру. Таким чином, зв'язки між суспільством і культурою розглядаються як багатомірні та взаємозалежні.

У найбільш методологічно впливових школах і напрямках сучасної соціології у межах структурно-функціонального аналізу (зокрема, Н. Луман, Т. Парсонс) формується метод системного підходу щодо суспільства. Сама система соціальної взаємодії розглядається як продукт культури. Вона поєднує соціальні (більш прості) та соціетальні (більш складні) системи суспільства. На обох рівнях виокремлюються найважливіші сфери: економіка, яка виконує функцію адаптації, політика – ціледосягнення та культура – функцію підтримки зразка взаємодій у системі. Таким чином, культура вже не зводиться лише до морально-етичних характеристик, а аналізується у поєднанні традицій, зразків, норм і цінностей – духовного потенціалу та свободи вибору. Вона взагалі є окремою підсистемою (у «своїх» межах) і розміщується поряд з іншими сферами суспільного життя (економікою та політикою), у взаємодії з якими культура створює нові форми спільностей та визначає напрям їх подальшого розвитку.

Динамічний розвиток суспільства зумовлює подальшу диференціацію статусно-рольових структур, зміну символічних структур, які відображають суть їх взаємодії.

Аналіз термінів цілісності та взаємодії пов'язаний із пошуком загального механізму інтеграції суспільства. Культура та її функціонування в суспільстві є одним зі зразків взаємодії: звичаї, традиції, цінності та норми завдяки цьому підходу виокремлюються як фундаментальні елементи структури, яка детермінує функціонування й організацію суспільних систем. Але характер комунікації, пов'язаної із зазначеними елементами, забезпечується індустріально розвинутим типом виробництва, завдяки чому культура функціонує в суспільстві як розвинута інформаційна та знакова система.

Зв'язки культури із суспільством поділяються на зовнішні та внутрішні. Перші здійснюються через інтернаціоналізацію досвіду, якого не

було раніше (нових поколінь), систему цінностей, форми контролю, форми суспільної свідомості. Другі визнаються функціонуванням елементів культури – виробництвом систем цінностей, їх зберігання та розповсюдження. Інтеграція всередині соціальних систем залежить від того, як культура перетворює їх національні зразки, створює на їх основі економічні та політичні структури, формує свідомість суспільства.

Складність і багатогранність такого соціального явища, як культура, зумовлює різноманітність точок зору та визначень цього поняття. Але існування єдиного поняття в науці означає або помилковість його трактування, або кінець наукового пізнання. Ні того, ні іншого не повинно бути – це об'єктивна вимога існування науки.

Американські соціологи А. Кребер і К. Клаксон розділили всі зібрані ними визначення культури на шість головних типів:

1) описові визначення, в яких акцент робиться на переліку всього того, що охоплює поняття «культура». Згідно з Е. Тейлором (засновником такого типу визначення культури), культура складається, загалом, із знань, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких здібностей та звичок, засвоєних людиною як членом суспільства;

2) історичні визначення, в яких акцентуються процеси соціального наслідування, традиція;

3) нормативні визначення. Ці визначення діляться на дві групи: визначення, які орієнтуються на ідею способу життя (за визначенням, яке дає К. Уіслер, «спосіб життя, якого дотримується община або плем'я, вважається культурою»); визначення, які орієнтуються на уявлення про ідеали і цінності (наприклад, соціолог У. Томас називає культурою матеріальні і соціальні цінності будь-якої групи людей (інститути, звичаї, установки, поведінкові реакції) незалежно від того, іде мова про дикунів чи цивілізованих людей;

4) психологічні визначення, у яких наголос робиться на процесі адаптації до середовища, на процесі навчання або на формуванні звичаїв;

5) структурні визначення, у яких увага акцентується на структурній організації культури. Тут характерні такі визначення:

– культура – це, в кінцевому результаті, не більш, ніж організовані повторювані реакції членів суспільства;

– культура – це поєднання навченої поведінки і поведінкових результатів, компоненти яких розділяються і передаються у спадщину членам цього суспільства;

6) генетичні визначення, у яких культура визначається з погляду її виникнення. Ці визначення поділяються на чотири групи:

– перша розглядає культуру як продукт або артефакт: «У найширшому розумінні слова культура означає сукупність всього, що створено або модифіковано діяльністю двох або більше індивідів, які взаємодіють один з одним» (П. Сорокін);

– друга робить наголос на ідеях: «Культура – це відносно постійний нематеріальний зміст, який передається в суспільстві за допомогою процесів усуспільнення» (Г. Беккер);

– третя підкреслює роль символів: «Культура – це ім'я особливого порядку або класу феноменів, а саме таких речей, явищ, які залежать від реалізації розумової здібності, специфічної для людського роду, яку ми називаємо символізацією» (Л. Уайт);

– четверта визначає культуру як щось, що виникає з того, що не є культурою: «Те, що відрізняє людину від тварини, ми називаємо культурою» (В. Освальд).

Перевага надається діяльнісним визначенням культури: культура – це специфічний, суто людський спосіб життєдіяльності, результатом якого є уречевлений, предметнений світ, світ другої природи людини. Саме такий світ і є світом культури, що містить знання, традиції, вірування, цінності, а також витворені людиною матеріальні речі.

Поняття «суспільство» і «культура» співвідносяться як характеристика цілого та його якості. Поняття «культура» надає якісну характеристику суспільства, виражає міру його прогресу, рівень досягнутого панування над силами природи і своїми власними соціальними зв'язками і відносинами. Тому можна стверджувати, що під культурою мають на увазі явища, процеси, відносини, які якісно відрізняють суспільство і людину від природи, як результат соціальної взаємодії.

У кожній галузі культури існують певні функціональні елементи, які є основними складовими культурних систем (іноді їх називають ознаками культури). До них належать численні складні предмети, способи праці, засоби комунікації, які, своєю чергою, спричиняють створення ще більш складних культурних систем. До них можуть належати спеціальні інститути культури, які організовують навколо себе виробництво духовних цінностей (наприклад, наука, література і т. ін.), їх розповсюдження (наприклад, школи, університети і т. ін.). Ними можуть бути й самі ідеї (наприклад, національна самосвідомість тощо, які самі створюють напрями течії). Крім того, прогресивність розвитку суспільства може вимірюватися лише завдяки існуванню розуміння щодо різниці соціального буття, повсякденності та цінностей, які уточнюють сенс і спрямованість життя.

Сукупність предметів, уявлень, ідей, зразків поведінки називають культурним комплексом, який створює характерний образ суспільства.

У процесі аналізу культури комплексно використовуються практично всі категорії соціології, що дозволяє пояснити (власними способами) суть соціальної диференціації та соціальної інтеграції.

Соціологи виокремлюють певні типи, види і форми культури.

Наприклад, залежно від рівня виокремлюють такі типи культури:

1) загальнолюдська культура (у розумінні культури, створеної людством протягом всієї історії його існування);

2) суперкультура (у значенні культури, створеної конкретним суспільством, яка передається з покоління в покоління);

3) субкультура (як сукупності переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, характерних для певної соціальної спільноти, наприклад: національні, професійні субкультури);

4) контркультура (у сенсі культурної моделі певної групи, яка протистоїть або перебуває в конфронтації до панівної суперкультури. Н. Смелзер наводить приклад відомої контркультури в західному суспільстві – богеми, а в ній – стиль життя і поведінки хіпі. Для їх культури характерним є прагнення до самовияву, бажання жити сьогоднішнім днем, вимога цілковитої свободи, любов до екзотики. Це входить у конфлікт із такими цінностями панівної західної культури, як самодисципліна і самообмеження та ін.;

5) девіантна культура (як різновид субкультури; притаманна групам із соціально відхиленою поведінкою; приклад – стиль життя кримінальних угруповань);

6) особистісна культура (мається на увазі культура конкретного індивіда).

Соціолог вивчає наявні в суспільстві суб- і контркультури, суперечності між ними і домінуючою в суспільстві культурою, виявляє їх оцінку різними соціальними групами. При цьому можлива реалізація двох підходів, тенденцій. Тенденція судити про інші культури з позицій переваги своєї власної називається етноцентризмом. Принципи етноцентризму знаходять вираження в діяльності місіонерів. Він може бути пов'язаний із ксенофобією – страхом і неприязню до чужих поглядів і звичаїв. Альтернативою етноцентризму є культурний релятивізм, який передбачає оцінку будь-якої культури за її власними стандартами. Насправді оцінка різновидів культури неможлива без порівняльного аналізу, без урахування загальних тенденцій розвитку суперкультури і загальнолюдської культури.

Ще в першій половині XX століття в науці було прийнято ділити культуру на види – матеріальну і духовну.

Під матеріальною культурою розуміють все, що належить до взаємин людини з матеріальним місцем її існування, до задоволення потреб її матеріального існування, технологічної сторони життя.

Під духовною культурою розуміють суб'єктивні аспекти життя, установки, ідеї, цінності і способи поведінки, що орієнтуються на них.

Історично склалися дві форми культури – висока (елітарна) і народна. У XX столітті виникла нова форма – масова культура, пов'язана з розвиненою системою засобів масової комунікації і створеною ними доступністю споживання культурних благ широкими масами людей. Елітарна культура включала, насамперед, класичну музику, живопис, літературу, які створювалися професіоналами високого рівня. Народна культура включала фольклор, пісні, танці, міфи, казки, які створювали люди у повсякденному житті. Зазвичай елітарна культура створювалася та задовольняла потреби небагатьох, народна ж була пов'язана з життям широких народних мас.

У сучасному суспільстві у зв'язку з розвитком засобів масової інформації виникає ще одна форма – масова культура, яка апелює до всіх і розрахована на масове споживання.

Різноманіття культур не виключає наявності загальних елементів. Відомий американський дослідник культури Дж. Мердок (1965), вивчивши понад 600 культур, виокремив близько 70 культурних універсалій, тобто загальних для культур усіх народів елементів, норми, цінності, правила, традиції, аспекти культури, які мають загальний характер. До них належать мода, спорт, спільна праця, танці, освіта, звичаї, мова, релігійні обряди – понад 60 елементів.

Надалі вчені намагалися пояснити цю схожість, враховуючи ізолюваність більшості народів один від одного і, отже, неможливість запозичень. Зокрема, Клакхон пояснював наявність культурних універсалій біологічними чинниками і вважав, що культура повинна сприяти задоволенню певних фізіологічних, соціальних і психологічних потреб. Можна стверджувати, що фізична єдність зовнішньої природи, біологічна єдність людини як роду, єдність принципів взаємодії людей з собі подібними створюють безліч культурних універсалій, які визначають соціокультурну єдність людства.

Категорії соціології культури як спеціальної соціологічної теорії (водночас це основні елементи культури) такі: в особистому аспекті – соціалізація, потреби, інтереси, цінності, субкультура, контркультура; у

функціональному – символи, традиції, звичаї, виробництво, розповсюдження та споживання духовних цінностей; культурна діяльність, зокрема зразки діяльності та зразки поведінки, соціальні інститути культури, соціально-культурне середовище тощо. Розглянемо деякі з них:

Соціалізація. Культура діє через норми, традиції, цінності, через соціальні інститути, які її виробляють, зберігають та розповсюджують. Тому соціалізація становить певну сукупність, яка формує необхідні вміння, соціальні настанови індивідів відповідно до їх соціальних ролей. На характер соціалізації впливає існуючий в тій чи іншій країні рівень громадянських свобод, які були досягнуті в суспільстві, спільність території, мови, рис національного характеру та ін. Завдяки процесам соціалізації формується власна позиція світогляду людини, її ставлення до зовнішнього середовища, оцінка значущості тієї чи іншої індивідуальної дії, систематизуються значення ідей, уявлень, особисті дії.

Норми та цінності. У культурі кожної соціальної спільноти існують власні цінності; окрім них, також загальнолюдські, які забезпечують цілісність суспільства, регулюють спроможність його виживання на різних етапах розвитку суспільства. Цінності – це переконання щодо цілей, яких індивід прагне, та основні засоби їх досягнення. Основна вимога до цих переконань – їх повинно поділяти все суспільство. У різних культурах під цінностями розуміють різні переконання, але кожний соціальний лад сам визначає свої цінності. Ця обставина зумовлює визначення цінностей як суспільних відносин.

Існують цінності – носії первинного змісту буття (свобода, віра, надія та ін.), які є загальнолюдськими (абсолютними). Інші цінності, зокрема демократія, соціальна справедливість і т. ін., специфічно проявляються в тому або іншому суспільстві. Будь-які цінності завжди структуровані (хоча й неоднаково) в кожному суспільстві та становлять певну ієрархію. Окрім таких суспільних ієрархій, діють загальнолюдські цінності. Структуровані цінності зумовлюються існуючою ідеологією держави, політичних партій, різноманітних організацій тощо. Можна також виокремити групові цінності, які є каналами комунікації та взаємодії.

Нормами називають засоби, які регулюють поведінку індивідів і груп. Норми, які присутні в культурі суспільства, виробляються залежно від його соціальної структури, інтересів соціальних груп, систем суспільних відносин та уявлень членів суспільства про первинне, допустиме, можливе, бажане або навпаки. Можна стверджувати, що цінності обґрунтовують норми, завдяки чому вони та норми створюють єдину ціннісно-нормативну структуру культури.

Ціннісні орієнтації. Якщо цінності є «системою координат», уточнюють загальний зміст та спрямованість суспільної діяльності соціальних груп, інститутів та індивідів в її загальному аспекті, то ціннісні орієнтації функціонують як характеристика спрямувань і засобів досягнення певних цілей. Вони відображають ситуативний характер дії та слугують регулятором соціальної поведінки з урахуванням суспільної системи цінностей. Зміна ціннісних орієнтацій, їх масштаби повинні аналізуватися одночасно з мотиваційними структурами діяльності. Система цінностей впливає на вибір засобів задоволення потреб та інтересів.

Потреби та інтереси. Потреби відображають такі відносини між суб'єктами, а також між суб'єктом та об'єктом, які потребують змін, перерозподіл функцій, ролей, зв'язків, тобто стан сторін, які перебувають у внутрішньо суперечливих відносинах. Потреба характеризується протиріччям «старих» інтересів або необхідністю втручання у сферу «чужих» інтересів. Завдання соціології полягає в тому, щоб виявити існуючі вузли протиріч, а також міру розбіжностей інтересів соціальних груп, визначити засоби чи можливості їх узгодження.

Знаково-символьні структури. Такі структури в культурних системах виконують роль засобів раціоналізації культурної діяльності та виражають її певні результати, здійснюють фіксацію взаємодії різних культур. Досвід людства, як специфічний різновид соціальної інформації, завжди відображався у знаках, тому культура – це узагальнена знакова система суспільства (мова, національна символіка, процедури парламентських засідань і т. ін.). З появою нових знакових систем старі, як правило, не зникають, а розвиваються, трансформуються. Знакові системи – це узагальнена система культурної інформації, яка дозволяє транслювати, фіксувати та переробляти суспільний досвід. Така система формує (іноді маніпулює) суспільну свідомість, прогнозує масові явища. Символи доповнюють структуру знаків, оскільки самі знаки доповнюються багатоманітністю образів, зміст яких виходить за межі інформаційного знака. Мову іноді називають символічним кодом культури. Розвинутість національної мови, її багатомірність свідчить про рівень національної культури. Функція мови полягає в тому, що в ній нація або спільність представлені як цілісність.

Культура – це не свідомість загалом, не тільки низка духовних елементів (уявлення, знання, переконання, цінності, норми), а й спосіб, метод ціннісного освоєння дійсності. Це уміння і навички застосування знань, норм і т. д. Це те, що втілюється в практичній діяльності, в стійких зразках, що повторюються, і моделях діяльності.

Культура виконує низку функцій:

- соціальної пам'яті, тобто зберігання і передача людського досвіду;
- соціалізації особи;
- освітня і виховна;
- комунікативна;
- соціального контролю і регулятивна;
- інноваційна, тобто культура забезпечує освоєння і перетворення миру;
- інтеграції і диференціації суспільства.

Насамперед, вона є засобом зберігання і передачі людського досвіду, тобто виконує функцію соціальної пам'яті. Окрім того, вона не зводиться до цього. Культура сполучає духовні багатства, накопичені людством у минулому, і духовні цінності сучасного суспільства. Саме тому культура виконує освітню і виховну, комунікативну і регулятивну функції. Індивід стає особою в міру соціалізації, освоєння культури – знань, мови, цінностей, норм, звичаїв, традицій своєї соціальної групи, свого суспільства. Саме культура робить людину людиною. Вона ж здійснює соціальний контроль, стимулює і регулює поведінку. У цьому сенсі культура – це людський зріз історії. Як спосіб, засіб соціальної дії, культура забезпечує освоєння і перетворення світу, тобто виконує інноваційну функцію. І, нарешті, культура виконує функції інтеграції і диференціації суспільства. Освоєння культури формує у людей відчуття приналежності до певної групи, народу, нації, релігії і т.ін. Культура щодо цього забезпечує цілісність спільнот, суспільства. Окрім того, об'єднуючи одних, вона протиставляє їх іншим і є джерелом дезінтеграції.

Головні загальнопланетарні проблеми розвитку культури впливають із світових тенденцій щодо глобалізації та універсалізації.

Творчі завдання

1. Що таке «макдональдизація» культури? Проаналізуйте це явище на підставі книги Джорджа Рітцера «Макдональдизація суспільства».

2. Як співвідносяться поняття «культура» і «цивілізація»? Ознайомтеся з ученням про локальні цивілізації М. Данилевського, А. Тойнбі й О. Шпенглера.

Теми доповідей та рефератів

1. Феномен масової культури: позитивне й негативне. Кітч.
2. Молодіжна субкультура як виклик суспільству.
3. Культура очима П. Сорокіна.

Проблемні запитання

1. Що є об'єктом і предметом соціології культури?
2. Що таке культура? Як співвідносяться культура і природа?
3. Які компоненти входять до структури культури?
4. Назвіть елементи культури.
5. Перелічіть відомі вам види, типи і форми культури.
6. Що таке кітч?
7. Перелічіть ознаки масової культури.
8. Перелічіть функції культури.
9. Чи існує загальнолюдська культура?
10. Як співвідносяться загальнолюдська й національна культури?
11. Що таке культурні універсали?
12. Як ви розумієте вираз «макдональдизація суспільства»?

9 Девіація і соціальний контроль

Ключові терміни та поняття: девіація, делінквентна поведінка, десоціалізація, соціальні норми, теорія аномії Мертон, теорія стигматизації (наклеювання ярликів або таврування), конформність, інновація, ритуалізм, заколот.

Соціалізація спрямована на розвиток конформної людини, тобто такої, яка б відповідала суспільним стандартам та соціальним нормам. Відхилення від них називається девіацією. Таким чином, девіантна поведінка визначається невідповідністю соціальним нормам.

Соціальна норма – це не обов'язково реальна поведінка, а нормативна поведінка – це не тільки зразок, який використовується найчастіше. Оскільки це поняття належить, головним чином, до соціальних експектацій (очікувань) «правильної» або «належної» поведінки, норми мають на увазі наявність певної законності, мають відтінок згоди і розпорядження, тобто вимоги виконати що-небудь або, навпаки, заборони, що накладається на якусь дію.

Девіантна поведінка не завжди є негативною, вона може бути пов'язана з прагненням особи до нового, прогресивного. Тому соціологія вивчає не будь-які відхилення від норми, а ті, які спричиняють суспільний неспокій. Під *девіацією* розуміють відхилення від групової норми, яке передбачає ізоляцію, лікування, тюремний висновок або інше покарання порушника.

Залежно від амплітуди відхилення, а також від характеру порушуваних норм можна виокремити три її ступені:

1. Незначні відхилення від норм моралі і етикету, тобто власне девіантна поведінка.

2. Порухення норм права, але не такі значні, щоб за них наставала кримінальна відповідальність, тобто делінквентна поведінка. Поняття «делінквентна поведінка» охоплює досить широкий спектр порушень правових і соціальних норм.

3. Серйозні порушення норм кримінального права, тобто злочини, які можна назвати кримінальною поведінкою.

Розглянемо пояснення девіантної поведінки в різних теоріях:

а) теорія навішування ярликів – трактує девіантну поведінку не як продукт індивідуальної психології або генетичної спадковості, а як наслідок дії соціальної структури і соціального контролю.

Ця теорія базується, по суті, на двох твердженнях. Перше полягає в тому, що девіантним вважається не просто порушення норми, а фактично, будь-яка поведінка, яка визначається як така, що її можна віднести до категорії девіантної. Девіація міститься не стільки в самій дії, скільки в реакції інших на цю дію. Друге твердження підкреслює, що навішування ярликів продукує або поширює девіацію. Процес отримання кримінальної ідентичності називають також стигматизацією. Стигма – це соціальна ознака, що дискредитує індивіда або навіть цілу групу. Інакше кажучи, девіація – це своєрідне клеймо, яке соціальні групи, що володіють владою, «ставлять» на поведінку інших, менш захищених груп;

б) пояснення девіації з погляду теорії соціальної солідарності (Е. Дюркгейм) виходить з того, що девіація взагалі і злочинність зокрема необхідні; вони несуть на собі особливе функціональне навантаження, оскільки об'єктивно сприяють посиленій соціальній інтеграції. Ця інтеграція виникає з більшого або меншого ступеня однотайності, з яким «нормальна» частина суспільства засуджує девіантні вчинки тих своїх членів, які порушують загальноприйняті норми. Відчуття єднання посилюється за допомогою загальноприйнятих ритуалів засудження.

Ще одна теорія Е. Дюркгейма – соціальної аномії. Цим поняттям описується соціальна ситуація, що характеризується занепадом норм, які регулюють соціальну взаємодію. Дюркгейм стверджує, що досить часто девіації (до яких він відносить, зокрема, самогубства) відбуваються внаслідок відсутності чітких соціальних норм. У цьому випадку загальний стан дезорганізації, або аномії, посилюється тим, що пристрасті найменш схильні підкорятися дисципліні саме в той момент, коли це потрібно.

Роберт Мертон, використовуючи ідею аномії, розробив аномічну концепцію девіації. Він стверджував, що базовою причиною будь-якої девіації є розрив між інституційними культурними цілями і доступністю соціально схвалюваних засобів для досягнення цих цілей. Серед безлічі

елементів соціальної структури Р. Мертон виокремив два, на його думку, особливо важливих. Перший – це визначені культурою певного суспільства соціально ухвалювані наміри й інтереси, які вважаються «законними» цілями, прийнятними для всього суспільства або окремих його прошарків. Такі наміри й інтереси називаються інституційними. Другий елемент визначає, регулює соціально схвалювані засоби (способи досягнення цих цілей) і контролює їх застосування. Поведінка, що відхиляється, може бути розглянута як симптом розузгодження між культурно караними прагненнями і соціально структурованими засобами їх реалізації.

Виокремлюють п'ять типів пристосування людей до соціально і культурно заданих цілей і засобів.

Конформність є, по суті, єдиним не девіантним типом поведінки. *Інновація* – форма пристосування, яка виникає внаслідок того, що індивід прийняв для себе загальновизнані культурні цінності як життєві цілі і поділяє їх. Проте він не вважає ефективними, такими, що дозволяють досягти успіху, доступні для нього засоби досягнення цих цілей. *Ритуалізм* – тип поведінки, коли зміст мети і можливості її досягнення для певного соціального чинника стають суперечними і індивід надає перевагу безумовному дотриманню інституційних норм, відмовляючися від мети. *Ретритизм* – тип девіації, який можна охарактеризувати як прагнення до відходу від дійсності, неприйняття свого соціального світу. Члени суспільства, що характеризуються такою орієнтацією, не сприймають ні пануючих у свідомості більшості соціальних цілей, ні соціально схвалюваних засобів їх досягнення. *Заколот*, як тип девіації, найбільш поширений у суспільствах, що перебувають у стані глибокої кризи, на межі соціальних зламів. Заколот, за визначенням Р. Мертона, є перехідною реакцією, що виражається в прагненні інституціалізувати у всьому суспільстві нові цілі і нові способи поведінки, включаючи і тих його членів, які не поділяють бунтівну орієнтацію,

Зусилля суспільства, спрямовані на запобігання девіантній поведінці, покарання і виправлення девіантів, описуються поняттям «соціальний контроль». Воно включає сукупність норм і цінностей суспільства, а також санкції, вживані в цілях їх здійснення. Термін «соціальний контроль» був введений в науковий обіг французьким соціологом і соціальним психологом Габрієлем Тардом. Він розглядав його як найважливіший засіб виправлення кримінальної поведінки і повернення злочинця в «нормальне» суспільство.

Варто зазначити, що найбільш розгорнуту теорію соціального контролю розробили американські соціологи Е. Росс і Р. Парк. Е. Росс намагався знайти і вивчити способи досягнення рівноваги між забезпеченням соціальної стабільності, з одного боку, і індивідуальної свободи – з іншого.

Він вважав необхідним передусім внутрішній етичний і соціальний контроль, що ґрунтується на інтерналізації суспільних громадських цінностей. Проте він визнавав і все зростаюче значення зовнішнього політичного контролю, що базується на цілеспрямованому вихованні, релігії, громадській думці, соціальних і правових санкціях.

Р. Парк, один із фундаторів Чиказької соціологічної школи, автор «класичної» соціально-екологічної теорії, вважав, що суспільство – це і є контроль і згода. Він розумів соціальний контроль як особливий засіб, що забезпечує певне співвідношення між людською природою і соціальними силами. До того ж Р. Парк виокремлював три форми соціального контролю:

- 1) елементарні, здебільшого примусові, санкції;
- 2) громадська думка;
- 3) діяльність соціальних інститутів.

У своїй роботі «Соціальна система» Т. Парсонс визначав соціальний контроль як процес, за допомогою якого через накладення санкцій нейтралізується девіантна поведінка і, таким чином, підтримується соціальна стабільність. Він проаналізував три основні методи здійснення соціального контролю – ізоляція, відособлення, реабілітація.

Можна також виокремити дві форми соціального контролю:

- 1) формальний, що включає кримінальне і цивільне право, органи внутрішніх справ, суди і т. ін.;
- 2) неформальний, що передбачає соціальну винагороду, покарання, переконання, переоцінку норм.

Таким чином, суть соціального контролю полягає в прагненні суспільства і спільнот укріплювати конформізм своїх членів, культивувати «соціально бажані» форми поведінки, перешкоджати проявам девіантної поведінки, а також змушувати девіанта дотримуватися соціальних норм.

Головні компоненти соціального контролю такі:

1) індивідуальні дії, які виявляються в процесі активної взаємодії індивіда із соціальним середовищем, яке його оточує: будь-які акти продуктивного, пізнавального і пристосовницького спрямування;

2) соціальна шкала оцінок, від об'єктивного існування якої в суспільстві залежить реакція навколишнього соціального середовища на ці дії;

3) категоризація, що є результатом функціонування соціальної шкали оцінок і віднесення тієї або іншої індивідуальної дії до певної оцінної категорії (у найбільш загальному вигляді – соціальне схвалення або соціальний осуд);

4) характер суспільної громадської самосвідомості, від якої, своєю чергою, залежить категоризація будь-якої індивідуальної дії: суспільна

громадська самооцінка і оцінка соціальною групою ситуації, в рамках якої вона діє (соціальна перцепція);

5) характер і зміст соціальних дій, що виконують функцію позитивних або негативних санкцій, які безпосередньо залежать від стану суспільної самосвідомості;

6) індивідуальна шкала оцінок, яка є похідною від внутрішньої системи цінностей, ідеалів, життєвих інтересів і прагнень індивіда;

7) самокатегоризація індивіда (ухвалення прийняття ролі, самоідентифікація, ототожнення себе з певною категорією осіб), яка є результатом функціонування індивідуальної шкали оцінок;

8) характер індивідуальної свідомості, від якої залежить самокатегоризація індивіда; від нього залежить також і наступна дія індивіда, яка буде реакцією на оцінку соціальну дію.

Таким чином, найважливішим інструментом і оперативним засобом здійснення соціального контролю є соціальна санкція, вимоги соціальних ролей. Розрізняють позитивні санкції – заохочення до здійснення актів поведінки, схвалюваних, бажаних для суспільства або групи, і негативні санкції – покарання або осуд за несхвалювані, небажані, неінституційні дії, за різні девіантні вчинки.

Творчі завдання

1. Підготуйте виступ на тему «Девіантна поведінка не завжди негативна, вона може бути пов'язана з прагненням особи до нового, прогресивного».

2. Підготуйте виступ на тему «П'ять типів пристосування людей до соціально і культурно заданих цілей і засобів за визначенням Р. Мертон».

Теми доповідей та рефератів

1. Соціальні норми як регулятори соціальної взаємодії.
2. Соціальна діагностика та шляхи подолання девіантної поведінки.
3. Соціальна аномія суспільства та її вплив на поведінку молоді.
4. Соціальна маргінальність у сучасному українському суспільстві.
5. Проституція як різновид негативної девіації.
6. Аналіз причин девіантної поведінки неповнолітніх.
7. Суїцидальна поведінка (самогубство) як різновид негативної девіації.

Проблемні запитання

1. Яку поведінку називають девіантною?
2. Яку поведінку називають делінквентною?
3. Назвіть причини девіантної і делінквентної поведінки.

4. Назвіть функції суспільних девіацій.
5. Охарактеризуйте основні види девіації щодо їх позитивного та негативного впливу на суспільне життя.
6. Обґрунтуйте біологічні та психологічні теорії девіантної поведінки і злочинності.
7. Розкрийте суть основних соціологічних теорій девіантної поведінки і злочинності.
8. Який стан суспільства можна кваліфікувати як аномію?
9. Розкрийте зміст поняття «соціальна патологія».
10. Що таке соціальний контроль і чому він є необхідною умовою функціонування суспільства?
11. Які функції виконує система соціального контролю?
12. Назвіть агентів неформального і формального контролю.
13. Що називають «маргіналізацією»? Назвіть відмінності природної, вимушеної та насильницької маргіналізації.
14. Охарактеризуйте основні маргінальні групи в сучасній Україні. Що вплинуло на їх появу? Які ймовірні тенденції їхнього розвитку?

10 Соціальний конфлікт: суть і методи розв'язання

Ключові терміни та поняття: «конфлікт», «консенсус», «гармонія», «стабільність», «рівновага», «суперечність»; соціальний конфлікт; проблемна ситуація; стадії конфлікту; управління конфліктом.

Очевидним можна вважати той факт, що будь-які соціальні системи, зокрема суспільство в цілому, його окремі підсистеми, будь-які приватні структури і т.ін., повинні зберігати стабільність і стійкість як основні характеристики їх розвитку та функціонування. Проте стійкість соціальної системи, збереження соціальної стабільності не є такими характеристиками, які повністю описують процес функціонування системи. Усі системи, в тому числі й соціальні, розвиваються. Змістове навантаження поняття «розвиток» містить інтерпретацію низки послідовних позитивних змін, які відбуваються або всередині системи, або між самими системами. До того ж позитивність змін є необхідною умовою збереження систем, фактором, що запобігає їх розпаду та знищенню. Водночас існування й функціонування соціальних систем має і певну особливість, яка полягає в тому, що функціонування системи супроводжується суперечливими тенденціями. У разі, якщо вбудовані механізми самозбереження системи нейтралізують суперечність, система продовжує нормально розвиватися, якщо вона не здатна цього зробити, суперечності починають виявлятися у формі конфлікту.

Зазначені вище твердження і підходи найбільш активно розробляються в сучасній соціології. Вона ставить «конфлікт» в один ряд з поняттями «консенсус», «гармонія», «стабільність», «рівновага», «суперечність» і т. ін., які описують процеси розвитку і функціонування соціальних систем.

Саме поняття «система» є універсальним за своїм походженням. Його застосування пов'язане чи з рівнем соціальної реальності, чи з її різними сферами. Тому поняття «конфлікт» може бути узагальненою характеристикою різноманітних систем. Конфлікт може характеризувати систему суспільних зв'язків і відносин, систему соціальних інститутів, структуру міжгрупових і зовнішньогрупових взаємодій, міжособистісну взаємодію, відносини між елементами у структурі суспільної, групової свідомості та ін. Можна стверджувати, що конфлікти є обов'язковим складником соціального життя, тому дослідження сфери конфліктів становить важливу частину соціології.

Існує багато різноманітних концепцій, що так чи інакше інтерпретують конфлікт. Однак спільним для них є те, що практично всі вони визнають соціальний конфлікт вирішальним чи одним із найважливіших факторів соціального розвитку. Звернення до соціальних конфліктів в історії соціології пов'язане з такими впливовими іменами, як М. Вебер, Ф. Тьоніс, Т. Веблен, Г. Зімел, Р. Парк, Е. Бьорджес, які вважали конфлікт соціальною формою боротьби за існування, змаганням за обмежені соціальні блага та пристосування.

Концепції соціальних конфліктів з'являються лише у 50-ті роки. Американський соціолог Л. Козер визначає їх як ідеологічне явище, яке відображає намагання й почуття соціальних груп чи індивідів у боротьбі за об'єктивні цілі – владу, зміну статусу, перерозподіл доходів, переоцінку цінностей і т. ін. Він вважає, що кожне суспільство містить деякі елементи напруження і потенційного конфлікту та розглядає його як важливий елемент соціальної взаємодії, що сприяє руйнуванню чи зміцненню соціальних зв'язків. Якщо в ригідних (закритих) суспільствах конфлікти розколюють їх на дві ворожі групи чи два ворожі класи, підривають основи колективної «згоди», погрожують руйнуванням соціальних зв'язків та самої суспільної системи через революційне насильство, то у відкритих, плюралістичних суспільствах їм надається вихід, а соціальні інститути функціонують як інструменти зберігання суспільної згоди. Цінність конфліктів полягає в тому, що вони запобігають застою у соціальних системах, відкривають канали соціальних нововведень.

Німецький соціолог Р. Дарендорф, який зробив помітний внесок у теорію соціальних конфліктів, протиставляє її як марксистській теорії класів,

так і концепції соціальної згоди Л. Козера. Дарендорф визначає соціальні конфлікти як результат опору існуючим у будь-якому суспільстві відносинам панування та підкорення в їх соціальній ієрархії. Придушення конфлікту, за Дарендорфом, спричиняє його загострення, а «раціональна регуляція» – «еволюцію, яку можна контролювати». Причини конфліктів не можна усунути зовсім. Для демократичного суспільства існує можливість узгоджувати їх на рівні конкуренції між індивідами, соціальними групами та класами.

Існує також біхевіористський підхід до аналізу соціальних конфліктів, який пояснює конфлікти соціально-психологічними причинами, які перебувають у сфері протистояння різноманітних соціальних груп, зорієнтованих на несумісні цілі.

Теорія «постіндустріального суспільства» (Д. Белл) робить акцент на класовій боротьбі як найбільш гострій формі соціального конфлікту, яка ведеться за перерозподіл доходів та інших соціальних благ. Згода інтерпретується нормальним станом суспільства, конфлікт – тимчасовим.

Загалом, для сучасної соціологічної теорії конфлікту характерний його розгляд як неантагоністичне протиріччя, переконання у придатності соціальних систем до їх регуляції. Крім того, раніше конфлікти, які виникали в структурі зв'язків та відносин усередині соціальних систем, розглядалися лише як негативне явище, а головне завдання полягало в пошуку типових умов, що сприяють виникненню конфлікту, та в способах їх усунення. Сучасні соціологічні підходи ґрунтуються на тому, що повна відсутність конфлікту всередині соціальних систем – умова не тільки неможлива, але й не бажана.

Можна стверджувати, що склалася певна традиція пояснення соціальних конфліктів через об'єктивне протиріччя інтересів великих соціальних груп, які детермінують логіку, тривалість, міру напруженості боротьби за задоволення різноманітних інтересів. Конфлікти, своєю чергою, пов'язані з розумінням (суб'єктивним) та оцінкою індивідами суперечності їх інтересів і цілей як членів тих або інших соціальних груп.

Наведене вище дозволяє сформулювати загальне визначення соціального конфлікту як зіткнення сторін, думок і сил, тоді як соціальний конфлікт – найвища стадія розвитку протиріч у системах відносин між індивідами, соціальними групами, соціальними інститутами, суспільства загалом, яка характеризується посиленням протилежних тенденцій і інтересів соціальних спільнот та індивідів. Найбільш важливою передумовою виникнення конфліктів є наявність проблемної ситуації, яка визначається як соціальне протиріччя, усвідомлюване суб'єктами (індивідами, групами

і т. ін.) як таке, що має значення для них (невідповідність цілей результатам діяльності, що виникає за відсутності або недостатності засобів для досягнення мети).

Залежність соціальної проблеми від певних умов завжди виражається як конфліктна ситуація, тобто ситуація загострення наявних протиріч, із притаманною їй специфічною структурою: умови виникнення та перебігу; образ ситуації, яка склалася в учасників конфлікту; дії суб'єктів, спрямовані на досягнення своїх цілей; наслідки конфліктної ситуації.

Соціальні конфлікти є динамічним явищем або процесом, завдяки чому вони характеризуються певними узагальненими періодами і стадіями проходження. Загалом, у соціальному конфлікті визначають чотири основні стадії – передконфліктну, конфліктну, розв'язання конфлікту та післяконфліктну. Своєю чергою, кожна з цих стадій може розподілятися на низку фаз. Передконфліктна стадія розбивається на дві фази: латентну (характеризується формуванням конфліктної ситуації, загостренням протиріч у системі міжособистісних та групових відносин на підставі розбіжностей інтересів, цінностей та настанов суб'єктів конфліктної взаємодії) та початкову (починається з будь-якої зовнішньої події, яка активізує дії суб'єктів соціального конфлікту). Формуються усвідомлення та оцінка конфліктуючими сторонами їх мотивів (протилежності їх інтересів, цілей, цінностей та ін.).

Конфлікт переходить у відкритий у різноманітних формах конфліктної поведінки. Конфліктна поведінка характеризує другу, головну стадію розвитку конфлікту – це дії, спрямовані на те, щоб прямо або непрямо заважати протилежній стороні досягати її цілей та інтересів. Ця фаза потребує не тільки ідентифікації кожною зі сторін своєї протилежності, але й формування настанов на суперництво. Формування такої настанови є завданням першої фази конфліктної поведінки.

Конфлікт інтересів набуває форми гострих розбіжностей, які індивіди та соціальні групи не тільки не прагнуть регулювати, але й усіляко посилюють, продовжуючи руйнувати попередні структури нормальних взаємозв'язків, взаємодій та відносин. Стадія конфліктної поведінки характеризується максимальним використанням сили, застосуванням усіх ресурсів, які перебувають у розпорядженні конфліктуючих сторін. Сила означає здатність реалізовувати свою мету, незважаючи на цілі протилежної сторони. Тому сила містить засоби, які застосовуються як інструмент насильства; інформаційну форму свого застосування; соціальний статус, який виявляється в таких показниках, як дохід, рівень влади, престиж та ін.; інші ресурси – гроші, територію, кількість прихильників тощо.

Перша стадія конфліктної поведінки формує тенденцію до посилення конфлікту, але вона може стимулювати учасників до пошуку шляхів його вирішення. Перелом у розвитку конфлікту притаманний другій фазі конфліктної поведінки («переоцінка цінностей»). Процес оцінки конфліктної взаємодії здатний істотно змінити самих носіїв конфлікту. Можна стверджувати, що фаза «переоцінки цінностей» є також фазою «вибору». Конфліктуючі сторони можуть обирати різні програми поведінки.

Розв'язання конфлікту здійснюється або через зміну об'єктивної ситуації, або через зміну суб'єктивного образу ситуації, який склався у протилежній сторони. Цілковите розв'язання означає припинення конфлікту як на об'єктивному, так і на суб'єктивному рівнях. При частковому розв'язанні конфліктів змінюється тільки зовнішня колективна поведінка, але зберігаються внутрішні настанови, які спонукають до продовження протистояння.

На заключній – післяконфліктній – стадії остаточно ліквідуються протиріччя інтересів, цілей, настанов, соціально-психологічна напруженість та будь-яка боротьба, що сприяє поліпшенню соціально-психологічних характеристик як окремих груп, так і міжгрупової взаємодії.

Управління конфліктом – це цілеспрямований, обумовлений об'єктивними законами вплив на динаміку конфлікту задля розвитку або руйнування тієї соціальної системи, якої стосується цей конфлікт.

Оскільки у функціональному плані конфлікти відрізняються суперечністю (функціональні і дисфункціональні), у цьому визначенні найбільш важливим є конструктивний аспект конфліктів. Головна мета управління конфліктами полягає в тому, щоб запобігти дисфункціональним (деструктивним) конфліктам і сприяти адекватному вирішенню функціональних (конструктивних) конфліктів.

Управлінню конфліктом повинна передувати стадія його діагностики, тобто визначення основних складників конфлікту, його причин. Діагностика допомагає визначити:

- 1) дійсні причини конфлікту;
- 2) учасників конфліктного протистояння;
- 3) динаміку розвитку конфлікту;
- 4) позиції конфліктуючих сторін (цілі, потреби, надії і т. п.);
- 5) методи, засоби і форми вирішення конфлікту.

Управління конфліктами як складний процес включає такі види діяльності:

- 1) прогнозування конфліктів і оцінювання їх функціональної спрямованості;

- 2) попередження або стимулювання конфлікту;
- 3) регулювання конфлікту;
- 4) вирішення конфлікту.

У практиці управління конфліктами важливо враховувати передумови, форми і способи їх розв'язання.

Передумови вирішення конфлікту:

- 1) достатня зрілість конфлікту;
- 2) потреба суб'єктів конфлікту в його вирішенні;
- 3) наявність необхідних засобів і ресурсів для вирішення конфлікту.

Форми розв'язання:

- 1) поступка – знищення або повне підпорядкування однієї зі сторін;
- 2) компроміс – узгодження інтересів і позицій конфліктуючих сторін на новій основі;
- 3) ухилення – вихід однієї зі сторін із конфлікту;
- 4) співпраця – переведення боротьби в площину подолання суперечностей.

Творчі завдання

1. Підготуйте виступ на тему «Поняття міжособистісного конфлікту і його особливості».
2. Підготуйте виступ на тему «Агоністичні і антагоністичні конфлікти».

Теми доповідей та рефератів

1. Методи соціології конфлікту.
2. Зв'язок соціології конфлікту з іншими науками.
3. Еволюція наукових поглядів на конфлікт в соціології.
4. Соціально-біологічна парадигма причин виникнення конфліктів.
5. Конфлікт як вияв соціального протиріччя. Типи соціальних протиріч.
6. Поняття та суть соціального конфлікту.
7. Причини виникнення соціального конфлікту.
8. Типологія конфліктів.
9. Місце й роль конфлікту у функціонуванні суспільства.

Проблемні запитання

1. Еволюція наукових поглядів на конфлікт в соціології.
2. Соціальні сфери конфліктної взаємодії.
3. Уявлення учасників про конфліктну ситуацію та їх мотивація.
4. Механізми ескалації соціального конфлікту.

11 Зразки тестових завдань

1. Структурний рівень соціології як науки, на якому суспільство вивчають як єдиний соціальний організм, акцентуючи на глобальних проблемах, і який постає як методологія пізнання:

- а) теоретична соціологія;
- б) спеціальні та галузеві соціологічні теорії;
- в) конкретно-соціологічні дослідження;
- г) мікросоціологія.

2. Об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами і процесами, які виникають унаслідок масової діяльності людей або їх дій, це внутрішній істотний зв'язок або відносини соціальних явищ та процесів, що характеризується загальністю, необхідністю і повторюваністю за певних умов, – це:

- а) соціальна категорія;
- б) соціальний закон;
- в) метод дослідження;
- г) принцип дослідження;
- д) соціальна роль.

3. Принцип наукового пізнання і практичної діяльності, при якому окремі частини якогось явища розглядаються у єдності з цілим:

- а) об'єктивності;
- б) історизму;
- в) системний підхід;
- г) наочності;
- д) наступності і послідовності.

4. Вивчення соціальних проблем, інститутів та процесів у процесі їх виникнення, становлення і розвитку передбачає такий принцип наукового пізнання:

- а) об'єктивності;
- б) історизму;
- в) системності;
- г) наочності;
- д) наступності і послідовності.

5. Спосіб побудови та обґрунтування соціологічних знань, сукупність прийомів, процедур і операцій емпіричного та теоретичного пізнання соціальної реальності – це:

- а) метод;
- б) принцип;

- в) закон;
- г) категорія;
- д) функція.

6. «Соціальний розвиток», «соціальна мобільність», «соціальний рух» є категоріями:

- а) що пояснюють статику суспільства, його структуру з виокремленням її головних підсистем та елементів;
- б) що характеризують динаміку суспільства, головні зміни в ньому;
- в) процедурними;
- г) дисциплін, суміжних із соціологією;
- д) не є науковими категоріями.

7. Позитивізм – це:

а) певний образ-схема станів та процесів, які відбуваються без відхилень і перешкод, який розглядається як найбільш зручний спосіб упорядкування емпіричного матеріалу;

б) соціологічний напрям, головна особливість якого полягає у відмові від абстрактних міркувань про суспільство, створенні позитивної, тобто заснованої на досліді, соціологічної теорії, яка повинна бути такою ж доказовою і значущою, як і природничі теорії;

в) стан суспільства, за якого певне коло його громадян, знаючи про існування обов'язкових норм, ставиться до них негативно або байдуже;

- г) доконтівський період розвитку соціального знання;
- д) характерна ознака постіндустріального суспільства.

8. Огюст Конт поділив соціологію на:

- а) мікро- і макросоціологію;
- б) фундаментальну і прикладну;
- в) теоретичну і практичну;
- г) соціальну статику і соціальну динаміку.

9. Реальність, яка існує незалежно від нас і наших знань про неї, – це:

- а) об'єкт науки і пізнання;
- б) предмет науки і пізнання;
- в) метод пізнання;
- г) соціальна категорія.

10. Загальне поняття, яке відображає властивості об'єкта соціології:

- а) соціальний закон;
- б) соціальна категорія;
- в) соціальний статус;
- г) соціальна функція.

11. Який методологічний підхід до вивчення суспільства в соціології базується на таких методах, як експеримент та спостереження:

- а) феноменологічний;
- б) діяльнісний;
- в) позитивістський;
- г) постмодерністський?

12. Що в перекладі означає слово «соціологія»:

- а) наука про суспільний розвиток;
- б) учення про структуру суспільства;
- в) наука про суспільну будову;
- г) учення про суспільство?

13. Складова соціології, що становить дослідження найбільш загальних законів і закономірностей розвитку суспільства, метою якої є безпосередній приріст нового наукового знання, – це:

- а) фундаментальна соціологія;
- б) прикладна соціологія;
- в) мезосоціологія;
- г) емпірична соціологія;
- д) мікросоціологія.

14. Найголовнішим методом наукового пізнання, на думку О. Конта, є:

- а) спостереження;
- б) біографічний;
- в) аналіз документів;
- г) соціометрія.

15. Розділ соціології, що є сферою соціально-практичних, управлінських застосувань теоретичного і емпіричного соціологічного знання, соціальної методології, інформації і методів дослідження, а основною функцією є розв'язання соціальних проблем у різних сферах суспільного життя, на різних його рівнях – соціальному, інституційному, організаційному, груповому, – це:

- а) фундаментальна соціологія;
- б) прикладна соціологія;
- в) теоретична соціологія;
- г) мікросоціологія;
- д) мікросоціологія.

16. Соціологія як наука виникла:

- а) в період античності;
- б) у XVII ст.;

- в) у першій половині XIX ст.;
- г) після Другої світової війни;
- д) на початку XXI ст.

17. Засновником соціології вважається:

- а) Макс Вебер;
- б) Еміль Дюркгейм;
- в) Огюст Конт;
- г) Карл Маркс;
- д) Фрідріх Енгельс.

18. Англійський мислитель XVII ст. Томас Гоббс розробив теорію:

- а) соціальної нерівності;
- б) ідеальної держави;
- в) відчуження;
- г) суспільного договору.

19. Німецький філософ і економіст, автор поняття «суспільно-економічна формація» – історично окресленого типу суспільства, що ґрунтується на певному способі виробництва:

- а) Макс Вебер;
- б) Георг Зіммель;
- в) Карл Маркс;
- г) Толкотт Парсонс;
- д) Зигмунд Фрейд.

20. Провідна школа сучасної західної соціології, представники якої розробляли соціальну проблематику міста, здійснювали аналіз соціальної структури американського суспільства, досліджували міжрасові та міжетнічні відносини:

- а) Чиказька;
- б) Нью-Йоркська;
- в) Вашингтонська;
- г) Гавайська.

21. Теорія символічного інтеракціонізму – це:

- а) концепція сучасної західної соціології, яка розвиває твердження К. Маркса про неминучий конфлікт між соціальними класами;
- б) концепція сучасної західної соціології. Її представники (Р. Мертон, К. Девіс) виступають послідовниками Г. Спенсера і розглядають суспільство як систему взаємозалежних частин, кожна з яких впливає на функціонування цілого;

в) концепція сучасної західної соціології, представники якої (М. Вебер, Т. Парсонс) пояснюють різноманітні соціальні явища через суб'єктивну рефлексію учасників дій;

г) концепція сучасної західної соціології. Її представники (Дж. Мід, М. Кун) розглядають взаємодію між людьми як безперервний діалог, у процесі якого вони спостерігають, осмислюють наміри один одного та реагують на них.

22. Автором класичної соціологічної роботи «Самогубство» є:

- а) Карл Маркс;
- б) Макс Вебер;
- в) Еміль Дюркгейм;
- г) Герберт Спенсер.

23. Протосоціологією називають:

- а) теорії середнього рівня;
- б) передісторію соціологічного знання;
- в) позитивістський напрям соціологічного знання;
- г) загальносоціологічну теорію;
- д) соціологію ХХ ст.

24. Німецький вчений, автор «розуміючої соціології», теорії соціальної дії, фундаментальні положення якої він виклав у праці «Протестантська етика і дух капіталізму»:

- а) Карл Маркс;
- б) Фрідріх Енгельс;
- в) Макс Вебер;
- г) Георг Зіммель;
- д) Пилип Сорокін.

25. Що є базовою категорією соціології, яка визначає специфіку її предмета:

- а) особистість;
- б) суспільство;
- в) система;
- г) соціальне;
- д) громадянське суспільство.

26. Які два класи, на думку теоретиків марксизму, не є антагоністичними:

- а) рабовласники і раби;
- б) феодали і кріпосні селяни;
- в) буржуазія і робітники;
- г) буржуазія і селяни;

д) робітники і селяни?

27. Який із наведених нижче елементів не входить до структури соціологічного знання:

- а) загальні соціологічні теорії;
- б) місцеві соціологічні теорії;
- в) конкретні соціологічні дослідження;
- г) спеціальні соціологічні теорії?

28. Австрійський лікар, психолог, соціолог (1856–1939), засновник психоаналізу, автор понять «комплекс Едіпа» і «комплекс Електри»:

- а) Георг Зіммель;
- б) Еміль Дюркгейм;
- в) Макс Вебер;
- г) Зигмунд Фрейд;
- д) Карл Маркс.

29. Хто відкрив «закон трьох стадій історичного розвитку»:

- а) М. Вебер;
- б) Р. Спенсер;
- в) О. Конт;
- г) Е. Дюркгейм?

30. Український історик і соціолог (1866–1934), фундатор Українського соціологічного інституту у Відні (1919 р):

- а) Михайло Драгоманов;
- б) В'ячеслав Липинський;
- в) Михайло Грушевський;
- д) Олена Апанович;
- д) Федір Вовк.

31. Центральним поняттям соціології Карла Маркса є:

- а) суспільно-економічна формація;
- б) соціальна дія;
- в) соціальний простір;
- г) аномія;
- д) сублімація.

32. Італійський соціолог, автор концепції циркуляції (кругообігу) еліт:

- а) Томмазо Кампанелла;
- б) Вітторіно да Фільтре;
- в) Вільфредо Парето;
- г) Джованні Піко делла Мірандола;
- д) Марсіліо Фічіно.

33. Який тип соціальної дії не розглядав Макс Вебер:

- а) афективну;
- б) ціннісно-раціональну;
- в) цілераціональну;
- г) ефективну;
- д) традиційну?

34. Клас, який Карл Маркс вважав переможцем у соціалістичній революції, що приведе до звільнення суспільства від усіх форм експлуатації:

- а) раби;
- б) селянство;
- в) буржуазія;
- г) феодали;
- д) пролетаріат.

35. Хто розробив нову класифікацію наук, що охоплює всі сфери знання:

- а) О. Конт;
- б) Р. Лебон;
- в) Е. Дюркгейм;
- г) М. Вебер.

12 Питання для самоконтролю для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

До теми 1

1. Яке знання можна вважати позанауковим? Чим воно відрізняється від наукового?

2. Соціологія – це наукове вивчення суспільства. Що це означає? Як це можна довести?

3. Назвіть об'єкт соціології. У чому його специфіка порівняно з об'єктом інших суспільних наук?

4. Чи варто з'ясовувати, що є предметом соціології? Кому й навіщо це потрібно?

5. У чому полягає суть сучасних дискусій про предмет соціології?

6. Які основні підходи до визначення предмета соціології?

7. Назвіть особливості мікро- і макросоціології.

8. Розкрийте структуру соціологічної системи знання.

9. Що таке загальна соціологічна теорія?

10. Яке місце займають спеціальні соціологічні теорії в структурі соціологічної системи знання?

11. Що спільного та що відрізняє соціологію від філософії та історичного знання? Чи потрібні соціології перша та друге? Соціологічний «кут погляду» – у чому його специфіка? Чи можна назвати соціолога універсальним ученим?

12. Розкрийте зміст основних функцій соціології.

До теми 2

1. Що таке конкретно-соціологічне дослідження?

2. Які види соціологічних досліджень існують?

3. Охарактеризуйте структуру і функції програми соціологічного дослідження.

4. Які ви знаєте методи збору інформації в соціологічних дослідженнях?

5. Що таке генеральна і вибіркова сукупності? Як будується вибірка?

6. Як проводиться аналіз даних? Які методики і техніки використовуються?

До теми 3

1. Які об'єктивні фактори зумовили становлення соціології як самостійної науки?

2. У чому полягає суть соціологічного позитивізму як провідного напрямку в соціології XIX століття?

3. Подайте порівняльну характеристику соціологічних поглядів О. Конта, Г. Спенсера та К. Маркса.

4. Які соціологічні ідеї були притаманні творчості Е. Дюркгейма?

5. У чому полягає суть розуміючої соціології та теорії М. Вебера?

6. У чому суть концепції «структурного функціоналізму» Т. Парсонса?

7. Надайте оцінку «теорії конфлікту».

8. Що таке символічний інтеракціонізм?

До теми 4

1. Охарактеризуйте основні підходи до розуміння суспільства.

2. Назвіть ознаки системності суспільства.

3. Що таке соціальна структура суспільства?

4. Перелічіть елементи соціальної структури.

5. Які типи соціальних структур ви знаєте?

6. Що таке соціальна група? Яка її роль в соціальній структурі суспільства?

7. Які види соціальних груп існують?

8. Охарактеризуйте типи суспільств за різними критеріями.

До теми 5

1. Розкрийте зміст поняття «соціальний інститут».
2. Назвіть основні елементи й характеристики соціального інституту.
3. Які види соціальних інститутів ви знаєте?
4. Що таке інституціоналізація? Назвіть її етапи.
5. У чому полягають функції і дисфункції соціальних інститутів?
6. Чому сім'я може розглядатися як соціальний інститут суспільства й мала соціальна група?
7. Назвіть основні параметри соціологічного вивчення сім'ї.
8. Якими є функції сім'ї стосовно суспільства та особи?

До теми 6

1. Проаналізуйте поняття «соціальний статус» і соціальна роль».
2. Що таке соціальна стратифікація? Які її критерії використовують у соціології?
3. Охарактеризуйте поняття «клас».
4. Визначите ознаки багатих, бідних, представників середнього класу.
5. У чому полягає різниця між відкритою і закритою стратифікацією?
6. Назвіть історичні типи стратифікації.
7. Що таке соціальна мобільність?
8. Які види і канали соціальної мобільності ви знаєте?

До теми 7

1. У чому полягає специфіка соціологічного підходу до аналізу особи?
2. Як співвідносяться поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особа»?
3. Яку структуру має особистість?
4. Пригадайте макро- і мікросоціологічні концепції особи.
5. Що таке соціалізація? Назвіть її етапи.
6. Назвіть відомі вам агенти та інститути соціалізації.
7. У чому полягає складність соціальної типології особи?

До теми 8

1. Подайте визначення поняття «культура».
2. У чому полягає специфіка соціологічного підходу до аналізу культури?
3. Які ви знаєте типи, види і форми культури?
4. Розкрийте зміст понять «культурний релятивізм» і «етноцентризм».
5. Чим пояснюється наявність культурних універсалій? Наведіть приклади.
6. Назвіть основні структурні елементи культури.
7. У чому ви вбачаєте функції культури в сучасному суспільстві?

До теми 9

1. Яку поведінку називають девіантною?
2. У чому полягає відносність девіації?
3. Яку поведінку називають делінквентною?
4. Чим відрізняється делінквентна та девіантна поведінка?
5. Назвіть види і форми девіантної поведінки.
6. Охарактеризуйте біологічні та психологічні теорії девіантної поведінки.
7. Охарактеризуйте соціологічні теорії девіантної поведінки.
8. Які функції виконує система соціального контролю?
9. Що таке санкції? Які є типи санкцій?
10. Чим відрізняються формальні та неформальні санкції?
11. Назвіть відмінності між репресивними та превентивними санкціями.

До теми 10

1. Подайте визначення соціального конфлікту.
2. Сформулюйте необхідні й достатні умови для виникнення конфлікту.
3. Назвіть структурні елементи конфлікту.
4. Назвіть функції і дисфункції соціального конфлікту.
5. Назвіть критерії класифікації конфліктів.
6. У чому полягає суть динаміки конфлікту?
7. Що означає «управління конфліктами»?
8. Які ви знаєте форми і методи вирішення конфлікту?

13 Питання до екзамену і заліку із соціології

1. Соціологія як наука. Об'єкт і предмет соціології.
2. Основні підходи до визначення предмета соціології.
3. Структура соціологічної системи знання.
4. Особливості мікро- і макросоціології.
5. Місце соціології в системі наук.
6. Функції соціології.
7. Соціально-теоретичні передумови становлення соціології.
8. О. Конт як засновник соціології.
9. Основні ідеї позитивізму, його представники.
10. Вчення О. Конта про соціальну статику і динаміку.
11. Еволюціоністська соціологія Г. Спенсера.
12. Соціологічні ідеї К. Маркса.
13. Предмет і метод соціології Е. Дюркгейма.
14. Концепція соціологізму Е. Дюркгейма.
15. «Розуміюча» соціологія М. Вебера.
16. Сучасні макросоціологічні теорії.
17. Сучасні мікросоціологічні теорії.
18. Соціологічні концепції суспільства.
19. Поняття «соціальне».
20. Соціальна структура суспільства, її елементи.
21. Соціальна група: поняття і класифікація.
22. Типологія суспільств.
23. Поняття соціального інституту.
24. Основні елементи та ознаки соціального інституту.
25. Види і функції соціальних інститутів.
26. Предмет соціології сім'ї.
27. Сім'я як соціальний інститут і мала соціальна група.
28. Основні параметри соціологічного вивчення сім'ї.
29. Типи сім'ї і форми шлюбу.
30. Функції сім'ї.
31. Суть соціальної стратифікації суспільства.
32. Основні критерії стратифікації.
33. Основні теорії соціальної стратифікації.
34. Теорія соціальної стратифікації М. Вебера.
35. Теорія соціальної стратифікації Р. Дарендорфа.
36. Теорія соціальної стратифікації Л. Уорнера.
37. Поняття «бідність» і «убогість».

38. Поняття абсолютної і відносної бідності.
39. Соціальна мобільність як фактор формування соціальної структури.
40. Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особа».
41. Проблема взаємодії особи і суспільства.
42. Поняття «соціальний статус» і «соціальна роль».
43. Процес соціалізації особистості: механізми, фази, етапи.
44. Соціалізація індивіда, її види.
45. Соціальна структура особи.
46. Проблема соціальної типології в соціології особи.
47. Поняття культури. Соціологічне розуміння культури.
48. Типи, види і форми культури. Культурний шок.
49. Основні елементи культури. Культурні універсалії.
50. Функції культури.
51. Поняття соціальної норми і девіації.
52. Теорії причин девіантної поведінки.
53. Форми і види девіантної поведінки.
54. Суть і види соціального контролю.
55. Предмет і специфіка соціології конфлікту.
56. Поняття соціального конфлікту, його структура.
57. Соціологічні концепції конфліктів.
58. Типи соціальних конфліктів.
59. Функції і дисфункції соціального конфлікту.
60. Управління конфліктом і форми його розв'язання.

Список рекомендованих джерел

1. Аристотель. Нікомахова етика : пер. з давньогр. / Аристотель [пер. В. Ставнюка]. – Київ : Аквілан-Плюс, 2002. – 480 с.
2. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – Київ : Основи, 2000. – 239 с.
3. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки = Les etapes de la pensee sociologique : Монтеск'є. Конт. Маркс. Токвіль. Дюркгайм. Парето. Вебер : пер. з франц. Г. Філіпчука / Реймон Арон. – Київ : Юніверс, 2004. – 688 с.
4. Барвінський А. О. Соціологія : курс лекцій / А. О. Барвінський. – Київ : Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.
5. Бакіров В. Соціологія в Україні: інституціональний статус та актуальні дослідження / В. Бакіров, Л. Сокурянська // Український соціологічний журнал. 2020. – № 22. – С. 7–15.
6. Бакіров В. Про соціологію як соціальну фізику та ідеологію служіння народів / В. Бакіров // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020. – № 4. – С. 190–192.
7. Балакірєва О. М. Електоральні настрої та електоральна поведінка виборців як прояв політичної суб'єктності / О. М. Балакірєва, Д. А. Дмитрук // Український соціум. – 2019. – № 3. – С. 107–135.
8. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії : монографія / М. А. Бойчук. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 211 с.
9. Большов Є. Якість прогнозування результатів виборів: міри точності та джерела помилок / Є. Большов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – №1. – С. 95–115.
10. Бондар Г. Покоління незалежності в Революції Гідності / Г. Бондар // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 3. – С. 52–64.
11. Борецька М. Європейські цінності в аксіопросторі сучасної української молоді / М. Борецька // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 2. – С. 24–44.
12. Буряк О. С. (Не)рівність можливостей в освіті та механізм нерепродукції / О. С. Буряк // Український соціум. – 2020. – № 2. – С. 59–73.
13. Бурлачук В. Влада як джерело ризику / В. Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 4. – С. 5–23.
14. Буткалюк В. Нерівність за умов економічної глобалізації: емпіричний соціологічний вимір / В. Буткалюк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020. – № 1. – С. 66–85.

15. Вербець В. В. Соціологія : навч. посіб. / В. В. Вербець, О. А. Субот, Т. А. Христюк. – Київ : Кондор, 2009. – 550 с.
16. Вишняк О. Зміни ставлення громадян України до різних типів партійних систем / О. Вишняк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2019. – № 2. – С. 160–168.
17. Вишняк О. Тенденції змін членства в політичних партіях та партійної ідентифікації громадян України / О. Вишняк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2018. – № 1. – С. 103–117.
18. Волкова О. Соціальна правова держава як важливий етап у розширенні свободи особи [Електрон. ресурс] / О. Волкова // Віче. – Електрон. текст. дані. – 2011. – № 4. – С. 16–18. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2011_4_7, вільний (дата звернення: 22.07.2025). – Назва з екрана.
19. Гетьман Є. Середній клас: примара чи реальність [Електрон. ресурс] / Є. Гетьман // Економічна правда. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2014/01/9/412862/>, вільний (дата звернення: 22.07.2025). – Назва з екрана.
20. Гринчак А. А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму : навч. посіб. / А. А. Гринчак – Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. – 248 с.
21. Дембіцький С. Цінність самореалізації у структурі індивідуальної життєдіяльності / С. Дембіцький, М. Сидоров // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2022. – № 1. – С. 8–28.
22. Дембіцький С. Антидемократичний синдром як елемент політичної культури українського суспільства / С. Дембіцький // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – 2019. – Вип. 11 (22). – С. 20–41.
23. Дембіцький С. Геополітичні орієнтації населення України у 2018–2020 роках: динаміка змін та сучасний стан / С. Дембіцький // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 2. – С. 5–23.
24. Дмитрук Д. А. Роль навчання впродовж життя у формуванні людського капіталу / Д. А. Дмитрук, Р. Я. Левін // Український соціум. – 2019. – № 4. – С. 54–72.
25. Дубенська О. Україна: курс на бідність [Електрон. ресурс] / О. Дубенська // Економічна правда. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2015/03/30/536010/>, вільний (дата звернення: 22.07.2025). – Назва з екрана.
26. Жоль К. К. Соціологія : навч. посіб. / К. К. Жоль – Київ : Либідь, 2005. – 440 с.
27. Інститут історії України НАН України [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. текст. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу:

<http://www.history.org.ua/>, вільний (дата звернення: 22.07.2025). – Назва з екрана.

28. Інститут соціології НАН України: [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. текст. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <https://i-soc.com.ua/>, вільний (дата звернення: 22.07.2025). – Назва з екрана.

29. Історії сучасних мауглі – дітей, які жили разом з тваринами [Електрон. ресурс] – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://www.galka.if.ua/istoriyi-suchasnih-maugli-ditey-yaki-zhili-razom-z-tvarinami-foto/>, вільний (дата звернення: 22.07.2025). – Назва з екрана.

30. Калашнікова Л. Ровесники незалежності: делінкветна поведінка неповнолітніх (1990-ті – початок 2000-х років) / Л. Калашнікова, А. Лобанова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 3. – С. 37–51.

31. Касянчук М. Стан одностатевих партнерств в Україні / М. Касянчук, С. Шеремент, О. Трофименко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020. – № 3. – С. 143–166.

32. Кафедра соціології КНУ імені Тараса Шевченка [Електрон. ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <https://sociology.knu.ua/uk/library>, вільний (дата звернення: 22.07.2025). – Назва з екрана.

33. Коваліско Н. Покоління в історико-соціологічній перспективі / Н. Коваліско, С. Макеев // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 3. – С. 5–20.

34. Коваліско Н. Різноманітність і відносна автономність уявлень населення України про соціальну нерівність / Н. Коваліско, С. Макеев // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020. – № 3. – С. 33–50.

35. Коваль Н. І. Стан наукового опрацювання дефініції та проблеми дослідження політичного маркетингу / Н. І. Коваль // Вісник Одеського національного університету. Серія : Соціологія і політичні науки. – 2013. – Т. 18, вип. 2(2). – С. 211–215.

36. Козловець М. А. Соціологія : курс лекцій / М. А. Козловець, В. О. Федоренко, П. В. Маслак. – Житомир : ЖВІРЕ, 2001. – 460 с.

37. Котигоренко В. О. Національно-громадянські цінності: регіональний вимір у загальноукраїнському контексті / В. О. Котигоренко // Український соціум. – 2021. – № 4. – С. 111–153.

38. Котигоренко В. О. Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні / В. О. Котигоренко, М. І. Панчук // Український соціум. – 2020. – № 1. – С. 9–40.

39. Кузьменко Т. М. Соціологія : навч. посіб. / Т. М. Кузьменко – Київ : Центр учбової літератури, 2010. – 320 с.
40. Кухта М. П. Життєві перспективи особистості в структурі соціального потенціалу: проблемно-подієвий підхід / М. П. Кухта // Український соціум. – 2018. – № 2. – С. 83–95.
41. Правова держава: поняття та принципи / О. В. Лебедева // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – С. 203–207.
42. Лебедюк А. Расистські погляди чужі українцям [Електрон. ресурс] – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <https://www.volyn.com.ua/news/41092-rasistsbki-poglyadi-chuzhi-ukraintsyam.html>, вільний (дата звернення: 22.07.2025). – Назва з екрана.
43. Лобанова А. Соціологічні ідеї Микити Шаповала: історична репрезентація / А. Лобанова, С. Петрухін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020. – № 2. – С. 90–101.
44. Лукашевич М. П. Соціологія: загальний курс : підручник для студ. вищ. навч. закл. / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – Київ : Каравела, 2004. – 456 с.
45. Ляшенко Н. Сучасні альтернативні форми шлюбу [Електрон. ресурс] – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://web.kpi.kharkov.ua/sp/lyashenko-suchasni-alternativni-formi-shlyubu/>, вільний (дата звернення: 22.07.2025). – Назва з екрана.
46. Малиновська О. Соціально-економічний статус батьків у дитинстві індивіда та установки індивіда в дорослому віці / О. Малиновська, К. Мальцева // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 1. – С. 106–126.
47. Малиш Л. Рух у соціальній ієрархії в добу трансформації: сприйняття з боку населення посткомуністичних країн / Л. Малиш // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020. – № 4. – С. 23–42.
48. Молодь: її права та соціальне становлення в сучасній Україні [Електрон. ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: https://minjust.gov.ua/m/str_41555, вільний (дата звернення: 22.07.2025). – Назва з екрана.
49. Нагорняк К. М. Цінності поколінь Х, Y та Z в Україні / К. М. Нагорняк // Український соціум. – 2020. – № 2. – С. 110–122.
50. Недюха М. Електоральна культура молоді як чинник становлення громадянського суспільства / М. Недюха, О. Михайлич // Український соціологічний журнал. – 2010. – № 3–4. – С. 98–102.
51. Нельга О. Українська етносоціологія / О. Нельга. – Київ : Персонал, 2022. – 540 с.

52. Паращевін М. А. Релігійні складові основних ризиків функціонування та збереження українського суспільства / М. А. Паращевін // Український соціум. – 2020. – № 3. – С. 44–61.

53. Петрушина // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 1. – С. 42–59.

54. Пивоварова Н. П. Релігійні меншини в Україні: актуальні проблеми / Н. П. Пивоварова, В. В. Титаренко, Л. О. Филипович // Український соціум. – 2022. – № 1. – С. 43–62.

55. Рахманов О. Феномен популізму у розвинених та перехідних суспільствах: особливості проявів та детермінанти / О. Рахманов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2022. – № 2. – С. 59–73.

56. Ручка А. О. Соціологічна теорія: традиції та сучасність : курс лекцій / А. О. Ручка – Київ : Вища школа соціології при Інституті соціології НАНУ, 2007. – 364 с.

57. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. текст. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua, вільний (дата звернення: 22.07.2025). – Назва з екрана.

58. Саранча І. Г. Організація соціально-педагогічної діяльності студентської молоді в межах реалізації соціальних проектів / І. Г. Саранча, А. В. Хіля // Український соціум. – 2020. – № 4. – С. 125–135.

59. Снісаренко К. С. Проституція як вид девіантної поведінки [Електрон. ресурс] / К. С. Снісаренко // Форум права. – Електрон. текст. дані. – 2012. – № 4. – С. 835–840. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12ckcvdp.pdf>, вільний (дата звернення: 22.07.2025). – Назва з екрана.

60. Сокурянська Л. Повсякденність сучасної сім'ї: практики та ризики в умовах суспільства, що змінюється (кейс Харкова) / Л. Сокурянська, С. Вакуленко // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2021. – № 45. – С. 58–68.

61. Сокурянська Л. Освітні ризики як фактор актуалізації ризиків професійної самореалізації українського студентства / Л. Сокурянська, А. Дейнеко // Український соціологічний журнал. – 2019. – № 1–2. – С. 42–48.

62. Сорока Ю. Інклюзивний потенціал дискурсу мусульман в українських ЗМІ: за результатами емпіричного дослідження / Ю. Сорока, О. Дзюба // Український соціологічний журнал. – 2021. – Т. 23. – С. 46–55.

63. Соскін О. Замість середнього класу в Україні створено клас мільярдерів і клас жебраків [Електрон. ресурс] / О. Соскін. – Електрон. текст.

дані. – Режим доступу: https://antikor.com.ua/ru/articles/111580-oleg_soskin_zamistj_serednjogo_klasu_v_ukrajini_stvoreno_klas_miljjarderiv_i_klas_hebrakiv, вільний (дата звернення: 22.07.2025). – Назва з екрана.

64. Соснюк Є. Концепції політичної ідентичності в соціальних науках / Є. Соснюк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2019. – № 4. – С. 118–135.

65. Соціологія : навч. посіб. для ВНЗ. / [С. О. Макеєв, Н. В. Костенко, Н. В. Паніна, М. М. Чурилов] ; за ред. С. О. Макеєва. – 4-те вид., перероб. і доп. – Київ : Т-во «Знання» ; КОО, 2008. – 566 с.

66. Соціологія : підручник / [В. Г. Городяненко, О. В. Гілюн, А. В. Демічева, С. В. Легеза] ; за ред. Городяненко В. Г. – 3-тє вид., перероб., доп. – Київ : Академія, 2008. – 544 с.

67. Соціологія : підручник / [М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова] ; за ред. М. П. Требіна – Харків : Право, 2010. – 224 с.

68. Степаненко В. Карл Маркс як соціолог: з нагоди 200-ліття від дня народження класика / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2018. – № 2. – С. 7–10.

69. Сурженко О. П. Вплив соціально-економічних змін на структуру, форми та функції сучасної німецької сім'ї [Електрон. ресурс] / О. П. Сурженко // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – Електрон. текст. дані. – 2011. – Вип. 2. – С. 155–166. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2011_2_20, вільний (дата звернення: 22.07.2025). – Назва з екрана.

70. Танчин І. З. Соціологія : навч. посіб. / І. З. Танчин. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Київ : Знання, 2008. – 351 с.

71. Толстих Н. Малозабезпеченість як системний бар'єр на шляху соціально-економічного розвитку України / Н. Толстих // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020. – № 3. – С. 99–109.

72. Фоміна О. О. Альтруїзм і волонтерство: аспекти взаємозв'язку у соціальній поведінці / О. О. Фоміна, Н. В. Оленцевич // Український соціум. – 2021. – № 2. – С. 167–182.

73. Черниш Н. Соціологія : курс лекцій / Н. Черниш. – Львів : Кальварія, 1996. – 543 с.

74. Черниш Н. Й. Аксіологічний простір ровесників незалежності України: соціологічні виміри / Н. Й. Черниш, М. Ю. Борецька // Український соціум. – 2021. – № 3. – С. 34–53.

75. Черниш Н. Соціологія сьогодні: тенденції та перспективи розвитку / Н. Черниш // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2017. – № 4. – С. 5–21.

76. Черниш Н. Українська соціологія у пошуках загальної теорії в умовах міждисциплінарності / Н. Черниш // Український соціум. – 2019. – № 2. – С. 9–34.

77. Шевченко С. Булінг та протидія йому в освітньому просторі. Соціологічний аналіз / С. Шевченко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 2. – С. 116–135.

78. Юрій М. Ф. Соціологія : підручник / М. Ф. Юрій. – Київ : Кондор, 2007. – 288 с.

Короткий термінологічний словник

Анкета – тиражований документ, який містить певну сукупність запитань, сформульованих і пов'язаних між собою за встановленими правилами.

Аномія – стан соціальної системи, за якого значна частина громадян, знаючи про існування обов'язкових норм, ставиться до них негативно або байдуже.

Валідність (обґрунтованість) інформації – відповідність результатів саме тим явищам і процесам, які передбачалося дослідити.

Велика соціальна група – численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, але взаємодія між якими формальніша.

Верифікація перевірка, емпіричне підтвердження теоретичних положень науки шляхом зіставлення їх з об'єктами спостереження, чуттєвими даними, експериментом.

Вибіркова сукупність – певна кількість відібраних за суворими правилами елементів генеральної сукупності.

Вибірковий метод – науково обґрунтований підхід, за результатами якого роблять висновки про об'єкт дослідження як ціле, спираючись на дані аналізу його певної частини.

Відхилення (негативний вибір) – небажання індивіда до співробітництва з іншим індивідом.

Вільне інтерв'ю – тривала бесіда за загальною програмою без чіткої деталізації запитань.

Включене спостереження – вид спостереження, за якого дослідник безпосередньо включений у досліджуваний процес.

Гендерна соціологія – галузь соціології, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації.

Генеральна сукупність – обмежений територіальне і в часі об'єкт дослідження.

Географічна школа в соціології – натуралістичні вчення, які визнають головним у розвитку суспільства і народів їх географічне розташування і природні умови.

Гіпотеза в соціологічному дослідженні – обґрунтоване припущення про структуру, механізми функціонування і розвитку досліджуваного об'єкта.

Громадська думка – специфічний вияв масової свідомості, що виражається в оцінках (вербальних і невербальних) і характеризує ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів.

Громадянське суспільство – сукупність неполітичних відносин, сфера спонтанного вияву інтересів і волі вільних індивідів та їхніх асоціацій, захищена законами від регламентації їх діяльності з боку державної влади.

Девіантна – (від лат. «deviatio» – «ухилення») поведінка, вчинок, дія людини, групи людей, які не відповідають офіційно встановленим у суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

Диспозиція особистості – схильність особи до певного сприйняття.

Ділова гра – метод пошуку управлінських умов діяльності та певної поведінки шляхом імітації прийняття рішень в умовах гри за певними правилами.

Екологічна поведінка – система взаємопов'язаних дій, в яких реалізуються освіченість людини щодо закономірностей функціонування довкілля, бережливе ставлення до нього.

Екологічна політика – соціальна діяльність, спрямована на забезпечення економічних, соціальних і культурних умов, необхідних для гармонійного буття, збереження і відтворення довкілля.

Екологічна свідомість – індивідуальна і колективна (суспільна) здатність до усвідомлення нерозривного зв'язку людини з природою, залежності добробуту людей від цілісності природного середовища, вміння та звички діяти, не порушуючи зв'язків та кругообігів у природі.

Економічна активність – самореалізації особистості у сфері споживання, рівень її економічної середовищем.

Економічна поведінка – система соціальних дій, пов'язаних з використанням різних за функціями і призначенням економічних цінностей (ресурсів) та зорієнтованих на отримання користі (вигоди, винагороди, прибутку) від їх обігу.

Економічна свідомість – погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення і переконання стосовно економічних процесів і явищ, ставлення до власності, економічної самостійності та ін.

Економічна соціологія – міжгалузевий науковий напрям, галузь соціологічного знання, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

Економічний інтерес – усвідомлена економічна потреба людини, груп, спільнот, об'єктивні мотиви їх економічної діяльності.

Економічні соціальні ролі – виконувані соціальними суб'єктами функції, які визначаються їх місцем у системі економічних відносин, пануванням певного типу економічних відносин.

Експертне опитування – різновид опитування, під час якого респондентами є експерти – спеціалісти у певній галузі діяльності.

Електоральна соціологія – галузь соціологічної науки, яка займається вивченням політичної взаємодії суб'єктів суспільства шляхом аналізу механізмів їх політичної участі в житті соціуму, умов та особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо.

Емпіричні соціологічні дослідження – одна з форм вивчення дійсності, предметом аналізу якої є різноманітні дії, характеристики поведінки, погляди, настрої, потреби, інтереси, мотиви людей, соціальних груп і спільнот, відображення соціальної реальності у фактах людської свідомості.

Ескалація – поступове розширення, посилення, збільшення, загострення, наприклад: ескалація кризи, ескалація конфлікту.

Етнічна ідентичність – відчуття взаємної тотожності, історичної, соціальної та культурної спільності у представників однієї етнічної групи.

Етнічний стереотип – стандартизований, стійкий, емоційно насичений, ціннісно визначений образ, уявлення про певний об'єкт, продукований під впливом конкретної етнічної культури, актуальний для представників окремої етнічної спільноти.

Етнос – усталена сукупність людей, яка історично склалася на певній території і має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури й психіки, усвідомлення єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксоване у самоназві (етнонімі).

Етносоціологія – галузь соціології, що досліджує суть і функції різних етнічних спільнот (рід, плем'я, народність, нація) з метою з'ясування загальних закономірностей їх взаємодії та вироблення механізмів включення в існуючу систему соціальних відносин.

Завдання соціологічного дослідження – логічно сформульовані настанови, вказівки, послідовне вирішення яких конкретизує поставлену мету і забезпечує її реалізацію.

Загальнотеоретична соціологія – вищий рівень достовірного, узагальнюючого знання про соціальні процеси, формування та розвиток соціальних відносин, закономірності соціального життя.

Зайнятість населення – діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу.

Засоби масової інформації – соціальні інститути (преса, радіо, телебачення, інтернет, видавництва тощо), що забезпечують збирання, обробку та масове поширення інформації.

Звичай – встановлений спосіб поведінки, з яким пов'язані певні моральні цінності, порушення яких викликає негативні санкції.

Звичка – встановлений спосіб поведінки у певних ситуаціях, який не викликає негативної реакції.

Зміст праці – узагальнена характеристика процесу праці, яка враховує різноманітні функції праці, види трудових операцій, поділ виробничої діяльності за галузями, фізичне та інтелектуальне навантаження учасників процесу праці, ступінь самостійності працівника у регулюванні послідовності трудових операцій, наявність або відсутність новизни, творчості, складності, технічну оснащеність праці тощо.

Інновація – комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі.

Інституалізація – процес виникнення і становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства.

Інтерв'ю – цілеспрямована бесіда, мета якої – одержати відповіді на запитання, передбачені програмою дослідження.

Інтерналізація (інтеріоризація) – засвоєння індивідом вироблених суспільством і різними групами норм, цінностей, установок, стереотипів, уявлень тощо.

Категорія аналізу – загальніші, ключові поняття, які відповідають дослідницьким завданням.

Комунікація – передавання інформації від однієї системи до іншої за допомогою сигналів чи спеціальних матеріальних носіїв.

Конфлікт – соціальний процес, у якому індивід чи група прагнуть досягнення власних цілей (задоволення потреб, реалізації інтересів) шляхом усунення, знищення чи підпорядкування собі іншого індивіда або групи з близькими чи ідентичними цілями.

Кореляція – визначення функціональних зв'язків між двома ознаками соціальних об'єктів.

Культура – сукупність наукового знання, практичних навичок, побутової й теоретичної свідомості, високої духовності, необхідних для розвитку суспільства і людини, формування особистості.

Культура особистості – сукупність соціальних норм цінностей, якими вона керується в процесі практичної діяльності.

Макросоціологія – наука про основні структури суспільства, суспільство загалом.

Мала соціальна група – нечисленна за складом соціальна група, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Маргіналізація – втрата особистістю належності до певної соціальної групи й, норм і цінностей відповідної субкультури без входження до іншої.

Масова інформація – стереотипізована інформація, яка оперативна та регулярно поширюється на велику аудиторію.

Масова комунікація – систематичне та одночасне поширення однотипних повідомлень у великих аудиторіях з метою інформування та здійснення ідеологічного, політичного, економічного, психологічного, організаційного впливу на думки, оцінки і поведінку людей.

Медіація – оптимізація за допомогою третьої сторони процесу пошуку вирішення проблеми задля припинення конфлікту.

Менеджер – професійний управлінський працівник, який наймається власником підприємства, компанії тощо для керівництва виробничим процесом, відносинами між його учасниками.

Метод – головний спосіб, який дослідник застосовує для збирання, обробки та аналізу даних.

Методика – послідовна і взаємозалежна сукупність технічних прийомів, операцій, пов'язаних з конкретним методом.

Міграція – процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп, їх переміщення в інший район чи іншу країну, а також переселення з села в місто або навпаки.

Мікросоціологія – наука, яка вивчає повсякденну поведінку людей.

Модель у соціальному прогнозуванні – спрощене математичне уявлення про певний суспільний процес.

Модернізація – система науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін; механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Мотив – свідомий рушій поведінки та діяльності людини, спрямованої на задоволення різноманітних (матеріальних, соціальних, духовних) потреб.

Мотивація трудової діяльності – внутрішня спонука до трудової діяльності з метою досягнення певних цілей, зацікавленість у такій діяльності.

Надійність інформації – адекватність одержаних результатів дослідження соціальній ситуації.

Народність – мовна, територіальна та культурна сукупність людей, яка склалася історично і передує нації.

Натуралізм у соціології – напрям у соціології, представники якого прагнуть зрозуміти соціальне через біологічне, природне. Пояснює розвиток суспільства різними природними чинниками кліматичними умовами, географічним середовищем, біологічними і расовими особливостями людей тощо.

Націоналізм – теорія і практика етнічних відносин, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у вирішенні своїх проблем, реалізуються у різноманітних формах діяльності, зумовлених специфікою економічного, політичного, духовного розвитку країни, традиціями, суспільною психологією тощо.

Національне питання – форма відкритої постановки в суспільстві проблеми розвитку націй, національних відносин (територіальних, екологічних, економічних, політичних, правових, мовних тощо).

Нація – особлива історична сукупність людей, що характеризується спільністю походження, мови, території, економічного становища, психічного стану та культури, що виявляються в єдиній етнічній свідомості та самосвідомості.

Норма соціальна – визнане правило, зразок поведінки чи дій індивідів, соціальних груп.

Нормативний прогноз – передбачення бажаного стану явищ на базі попередньо визначених норм, ідеалів, цілей.

Нуклеарна сім'я – проста сім'я, що складається з подружньої пари з дітьми чи без дітей або одного з батьків зі своїми дітьми, які не перебувають у шлюбі.

Обґрунтованість інструменту вимірювання – ступінь відповідності зареєстрованих у процесі вимірювання характеристик, а також характеристик, які планувалось виміряти.

Об'єкт соціологічного дослідження – певна соціальна реальність, яка потребує цілеспрямованого вивчення (соціальні спільноти, суб'єкти, процеси в їх конкретних, відносно завершених станах та взаємодії).

Одиниці відбору – елементи вибіркової сукупності, які згідно з планом вибирає дослідник на кожному етапі побудови вибірки.

Одиниці спостереження – елементи вибіркової сукупності, які підлягають обстеженню.

Опитування – метод збору соціальної інформації про досліджуваний об’єкт під час безпосереднього (інтерв’ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально–психологічного спілкування соціолога і респондента (опитуваного) шляхом реєстрації відповідей респондентів на сформульовані запитання.

Органічна школа в соціології – натуралістичні вчення, які розглядають суспільство уподібненим живому організму, а соціальну диференціацію суспільства – як аналогічний розподіл функцій між різними органами живого організму.

Парадигма – теоретичні схеми, моделі, диспозиції, інші пізнавальні регулятиви, які служать еталоном, взірцем або напрямом при вирішенні проблем.

Патерналізм – 1) концепція, що обґрунтовує соціальну політику в галузі трудових відносин; проявляється в показній «благодійності»; 2) політика великих держав, спрямована на поневолення економічно слабо розвинутих країн під виглядом «спілкування про слабкі народи».

Первинна соціологічна інформація – дані, отримані під час соціологічного дослідження, які підлягають подальшій обробці й узагальненню.

Передбачення – обґрунтоване припущення про майбутній стан явищ природи і суспільства або про явища, невідомі на сьогодні, але які піддаються виявленню.

Питальник – документ, в якому сформульовані й тематично згруповані питання, передбачено місце для записів відповідей на них.

Плюралізм – множинність думок, поглядів, напрямів, партій тощо як фундаментальний принцип будови правового суспільства.

Поведінка – форма діяльності, реакція на соціальне середовище чи на дію іншої людини.

Позитивізм – філософська течія, представники якої єдиним джерелом знання вважали емпіричні (засновані на чуттєвому досвіді) дані, заперечували пізнавальну цінність теоретичного мислення, філософських знань.

Політика – галузь відносин між соціальними суб’єктами (класами, соціальними групами, політичними партіями, окремими особами, національними спільнотами, державами) щодо здійснення (використання, розподілу, завоювання) політичної влади.

Політичне поле – проекція соціального простору на взаємодію суб’єктів влади.

Полюве спостереження – метод дослідження, який проводиться у реальній життєвій ситуації.

Помилка репрезентативності – відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності.

Попередження конфліктів – організація життєдіяльності суспільства, соціальної спільноти, яка мінімізує вірогідність протиріч між його суб'єктами.

Пошуковий прогноз – передбачення розвитку явищ шляхом умовного продовження в майбутнє тенденцій, які переважали у минулому домінують нині, абстрагуючись від планів, проєктів, програм, управлінських рішень, які можуть змінити існуючі тенденції, спричинити самоздійснення чи саморуйнування прогнозу.

Пошукове спостереження – метод дослідження, який використовують з метою соціологічної розвідки, пошуку фактів, що визначають коригування теми дослідження на стадії діагностичного експерименту.

Правова поведінка – соціально значуща поведінка суб'єктів, передбачена нормами права, підконтрольна свідомості та волі й має юридичні наслідки.

Правовий нігілізм – правове безкультур'я, відкидання або ігнорування права, юридичних норм, правових цінностей, зневажливе ставлення до правових традицій.

Предмет соціологічного дослідження – найбільш значимі з теоретичної або практичної точки зору певні особливості, сторони об'єкта, які необхідно дослідити.

Пристосування – прийняття індивідом чи групою культурних норм, цінностей та еталонів нового середовища, якщо норми й цінності, засвоєні у попередньому середовищі, не задовольняють потреби, не створюють прийнятої поведінки.

Прогноз – ймовірне судження про стан певного явища в майбутньому.

Прогнозування конфліктів – доказове припущення можливості їх виникнення та розвитку.

Прогностика – наукова дисципліна, предметом якої є дослідження закономірностей і способів прогнозування.

Професійна адаптація – пристосування, звикання людини до умов професійної діяльності, засвоєння нею виробничо–технічних та соціальних норм поведінки, необхідних для виконання відповідних трудових функцій.

Процедура – загальна система дій дослідника, засоби організації та проведення дослідження, послідовність операцій тощо.

Психологізм у соціології – методологічна орієнтація соціологічних шкіл, для яких характерне прагнення пояснити соціальні явища і процеси тільки на основі психологічних даних.

Районування генеральної сукупності – процес поділу досліджуваного об'єкта на складові відповідно до мети і завдань дослідження.

Расово-антропологічна школа в соціології – натуралістичні вчення, що інтерпретують суспільний розвиток як поняття «спадковості», «расового відбору», боротьби «вищих» «нижчих» рас.

Регрес – тип розвитку, для якого характерним є перехід від вищого до нижчого.

Репрезентативність вибірки – властивість вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності.

Респондент – особа, яка є джерелом, комунікатором соціальної інформації під час опитування.

Референтна група – соціальна група, на яку індивід орієнтує свою поведінку, до якої належав у минулому, належить у конкретний час, прагне належати в майбутньому.

Римський клуб – міжнародна неурядова організація, заснована в 1968 р. у Римі групою вчених-економістів, громадських діячів, представників ділових кіл, службовців національних та міжнародних організацій з метою глибокого пізнання глобальних проблем планетарної системи людської життєдіяльності.

Ринок праці – певна система суспільних відносин, які узгоджують інтереси роботодавців і найманих працівників.

Санкція – стимулювання бажаної поведінки і припинення небажаної для забезпечення внутрішньої згуртованості й безперервності суспільного життя.

Сегрегація – спроби збереження власної етнокультурної спадщини за різкого звуження контактів з представниками інших національних утворень.

Середні верстви – сукупність суспільних груп, які займають проміжне становище щодо основних класів суспільства.

Середовище соціальне – сукупність економічних, політичних, соціальних, культурних, духовних, територіальних умов життєдіяльності людини, що впливають на його свідомість та поведінку.

Система соціальна – особливий клас систем (поряд з технічними, біологічними, кібернетичними та ін.), елементний склад яких становлять люди, стосунки, що виникають між ними.

Система соціологічного знання – сукупність взаємопов’язаних, функціонально визначених структурних елементів соціологічної науки (історія соціології, загальні соціологічні теорії, галузева соціологія).

Систематичні помилки – помилки, які виникають внаслідок неправильних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної сукупності, занадто малого обсягу вибірки, хибного застосування способу відбору одиниць аналізу тощо.

Складна сім’я – сім’я, що складається з кількох об’єднаних родинними взаєминами нуклеарних сімей, кожна з яких може бути повною або неповною і включати також родичів подружжя по прямій чи бічній лінії.

Соціальна інженерія – вид, напрям діяльності, основним призначенням якої є регулювання соціальних відносин між різними соціальними групами, розв’язання соціальних проблем, забезпечення ефективного впровадження соціальних резервів виробництва тощо на базі застосування результатів і рекомендацій соціологічних досліджень, вироблення соціальних проєктів, соціальних технологій.

Соціалізація – процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціальне значущі риси особистості.

Соціальна адаптація – вид взаємодії людини, соціальної групи із соціальним середовищем, під час якої узгоджуються вимоги і очікування його учасників.

Соціальна активність особистості – системна соціальна якість, у якій виражається та реалізується глибина і повнота зв’язків особистості із соціумом, рівень перетворення її на суб’єкт суспільних відносин.

Соціальна атомізація – процес відособлення людей одне від одного, що виникає з розірванням безпосередньо особистісних зв’язків між ними і є виявом зв’язків опосередкованих, безособових, які набувають форми «речі» (грошей, товару).

Соціальна взаємодія – система взаємозумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб’єкта (індивіда, групи, спільноти) одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших.

Соціальна верства – сукупність індивідів, які зайняті економічно і соціальне рівноцінними видами праці і мають приблизно однакову матеріальну й моральну винагороду.

Соціальна вульгаризація – грубе і спрощене тлумачення суспільних явищ духовного життя суспільства, ідеального виміру людського існування загалом.

Соціальна група – відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціальних значущих ознак.

Соціальна дезорганізація – сукупність соціальних процесів, які спричиняють у межах певної спільноти дії, що не відповідають нормам, оцінюються негативно і перевищують допустимі межі, загрожуючи нормальному розвитку процесів колективного життя.

Соціальна диференціація – відмінності між макро- і мікрогрупами, а також індивідами, які можуть належати як до об'єктивних ознак (економічних, професійних, освітніх, демографічних), так і до ознак масової та індивідуальної свідомості.

Соціальна діагностика – метод пошуку соціальних резервів виробництва, що являє собою аналіз стану соціальних об'єктів і процесів для виявлення проблем їх функціонування і розвитку.

Соціальна дія – спосіб розв'язання соціальних проблем і суперечностей, які ґрунтуються на зіткненні інтересів і потреб головних соціальних сил суспільства.

Соціальна ідентифікація – процес і результат емоційного та іншого самоотождоточування індивіда з іншою особою, групою, взірцем чи ідеалом.

Соціальна ієрархія – система послідовно підпорядкованих елементів, розташованих в порядку від нижчого до вищого, характеризується нерівністю статусів, стосунків, влади, доходів, престижу та ін.

Соціальна легітимність – соціальний порядок, який має високий рівень визнання та престижу, завдяки чому диктує індивідам обов'язкові вимоги та надає приклади поведінки.

Соціальна мобільність – міжгрупова або просторова рухливість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень.

Соціальна наука (суспільне знання) – система галузей знань про суспільство, закони його виникнення і розвитку; про його структуру, окремі елементи цієї структури і різні сторони суспільного життя; про суспільне буття, спільну свідомість та їх взаємодію; про людину, її формування, діяльність, розвиток, стан; про людські спільноти, класи, нації, групи й відносини між ними; про матеріальну й духовну культуру.

Соціальна організація – соціальна група, орієнтована на досягнення взаємопов'язаних специфічних цілей і формування високоформалізованих структур.

Соціальна потреба – необхідність у чомусь для підтримання життєдіяльності людини, соціальної групи чи суспільства загалом, внутрішня спонукальна сила активності.

Соціальна реальність – розмаїття форм об’єктивно існуючого соціального буття.

Соціальна роль – типова поведінка людини, пов’язана з її соціальним статусом, яка не викликає негативної реакції соціального середовища.

Соціальна система – цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв’язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності.

Соціальна спільнота – сукупність людей (сім’я, плем’я, етнос тощо), об’єднана відносно стійкими соціальними зв’язками, відносинами, яка має загальні ознаки, що надають їй неповторної своєрідності.

Соціальна стратифікація – поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо.

Соціальна структура суспільства – ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об’єднаних стійкими зв’язками і відносинами.

Соціальна сфера – відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально–економічне становище в суспільстві.

Соціальна технологія – вид практичних соціологічних рекомендацій, що являють собою відпрацьовану за операціями сукупність прийомів, методів і впливів, застосовуваних керівником чи організатором управління, а також при розв’язанні різних соціальних проблем, що виникають у трудових колективах.

Соціальна технологія (за аналогією до промислової технології) – сукупність прийомів, методів і впливів, застосовуваних для досягнення поставлених цілей у процесі соціального планування і розвитку, розв’язання різних соціальних проблем (підвищення продуктивності праці, вдосконалення організації управління, впливу на громадську думку через засоби масової комунікації тощо).

Соціальна функція освіти – роль, яку освіта як соціальний інститут виконує щодо потреб суспільства або окремих його сфер.

Соціальна цінність – значущість явищ і предметів з точки зору їх відповідності чи невідповідності потребам суспільства, соціальних груп і особистості. Існує як у вигляді колективних уявлень, так і суб’єктивних уподобань, переваг, є орієнтирами діяльності людини.

Соціальна якість людини – сукупність взаємопов’язаних елементів, які зумовлені особливостями соціальної взаємодії особистості з іншими людьми у конкретних історичних умовах.

Соціальне – сукупність певних ознак і особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами, спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Соціальне відчуження – відносини між соціальним суб'єктом і будь-якою його соціальною функцією, що виникають внаслідок розриву з попередньою єдністю.

Соціальне планування – комплексна програма взаємопов'язаних заходів, спрямованих на розвиток соціальних процесів у трудовому колективі, регіоні.

Соціальне явище – розмаїття форм дійсності, в яких всесвіт і буття постають перед суб'єктом.

Соціальний експеримент – спосіб одержання інформації про наявність причинно–наслідкових зв'язків між показниками функціонування, діяльності, поведінки соціального об'єкта і деякими керованими та контрольованими чинниками, що впливають на нього.

Соціальний закон – об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їх дій.

Соціальний захист – система законодавчих, політичних, соціально–економічних, морально–психологічних гарантій, пільг, заходів, що спрямовані на створення для членів суспільства певних умов, які, з одного боку, перешкоджають згубному впливу на людину середовища (шкідливих умов праці, екологічних факторів, злочинності тощо), а з іншого – запобігають зубожінню населення, забезпечують соціально–принадну якість їх життя (забезпечення мінімального прожиткового рівня життя, соціально–незахищеним прошарком населення, соціальна підтримка тих, хто може працювати, допомога в одержанні освіти, медичної допомоги тощо).

Соціальний зв'язок – сумісність людей або груп.

Соціальний інститут – відносно стійка модель поведінки людей і організацій, що історично склалася у певній сфері життєдіяльності суспільства.

Соціальний інтелект – відносно стійка форма сучасної розумової діяльності (здатності) людей, що виявляється у спільній їх творчості, виробленні й реалізації рішень, розумінні самих себе, інших людських спільнот, навколишнього світу.

Соціальний інтерес – спонукальні сили діяльності соціальних груп, мас людей, спираючись на які суспільство може вдаватися до необхідних управлінських впливів на цю діяльність.

Соціальний контроль – засіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує упорядковану взаємодію її елементів шляхом нормативного (у тому числі й правового) регулювання.

Соціальний конфлікт – зіткнення інтересів двох або більшої кількості індивідів, соціальних груп.

Соціальний механізм розвитку економіки – стійка система взаємодії соціально–економічних груп у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, регульована історично сформованими в даній країні типом культури, системою управління і соціальною структурою суспільства.

Соціальний простір – продукт людської діяльності, що (сукупністю суспільних суб'єктів, які становлять суспільну цілісність, а також сукупністю певних об'єктивованих взаємин між індивідами.

Соціальний процес – послідовна зміна станів у соціальних системах і підсистемах, соціальних інститутах та організаціях, соціальні зміни в динаміці.

Соціальний статус особистості – це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання.

Соціальний тип особистості – результат взаємодії історико–культурних і соціально–економічних умов життєдіяльності людини, сукупність повторюваних якостей людини як істоти соціальної.

Соціальний характер– це наслідок динамічної адаптації на основі невід'ємних властивостей людської природи, закладених біологічно або сформованих у процесі історії.

Соціальний час – одна з форм існування суспільства, функціонування якого має місце у часі, невіддільно від нього; є часовим простором людської діяльності, характеризує послідовність різних видів такої діяльності.

Соціальні відносини – самостійний, специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Соціальні зміни – процес виникнення нових явищ структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах під час їх взаємодії.

Соціальні настанови – соціальне визначені загальні орієнтації особистості, які відображають можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії.

Соціальні привілеї – виняткові права і переваги, якими деюре або дефакто володіють окремі люди, групи, класи, установи і які недоступні для більшості людей.

Соціальні приписи – норми, що визначають соціальне становище індивіда.

Соціальні рухи – сукупність колективних дій великої кількості людей, спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм.

Соціально-психологічний клімат – відносно стійкій і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується в процесі спільної трудової діяльності колективу, спілкування між людьми.

Соціограма – графічне зображення зв'язків всередині групи, що визначаються на основі соціометричного опитування.

Соціологізм – концепція, яка стверджує першорядне виняткове значення соціальної дійсності і соціальних методів у поясненні буття людини та його середовища.

Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про соціальне явище, процес.

Соціологічне інтерв'ю – метод збору соціальної інформації, що ґрунтується на вербальній соціально-психологічній взаємодії між інтерв'юером і респондентом з метою одержання даних.

Соціологічне спостереження – метод збору наукової інформації, сутність якого полягає в безпосередній реєстрації фактів, явищ, процесів, що відбуваються у соціальній реальності.

Соціологія – наука про становлення, розвиток функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії.

Соціологія громадської думки – спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає сутність громадської думки, її структуру, функції, канали висловлювання, закономірності її функціонування в різноманітних сферах суспільного життя, політичній, економічній діяльності, соціальному управлінні.

Соціологія екології – галузь соціології, яка досліджує специфічні зв'язки між людьми та навколишнім середовищем, особливості розвитку і функціонування соціальних спільнот, соціальних структур та інститутів в умовах впливу на їх життєдіяльність антропогенних екологічних чинників.

Соціологія конфлікту – галузь соціології, яка вивчає суть, зумовленість, наслідки та управління конфліктом як соціальним явищем.

Соціологія масових комунікацій – галузь соціології, предметом якої є закономірності масових інформаційних явищ і процесів, діяльність соціальних інститутів, що виробляють та поширюють масову інформацію.

Соціологія міста – галузь соціології, яка вивчає конкретні особливості розвитку і функціонування міста як елемента соціально-просторової організації суспільства, соціальні процеси, що відбуваються в ньому, його форми та інститути.

Соціологія молоді – галузь соціології, яка досліджує соціально-демографічну спільність суспільства, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної та поза сімейної соціалізації, інтерналізації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей, статусу.

Соціологія освіти – галузева соціологічна дисципліна, предметом якої є освіта як соціокультурний інститут, її взаємодія з іншими інститутами і суспільством загалом, а також соціокультурні процеси у сфері освіти.

Соціологія політики – галузь соціологічного знання, яка вивчає соціальні механізми влади та їх вплив у суспільстві, закономірності впливу соціальних спільнот, інститутів на політичний порядок, соціальні засади політичних та державних інститутів, стан, тенденції, напрями функціонування політичної свідомості, політичної поведінки в соціальному середовищі.

Соціологія права – галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів: генезис, динаміку, структуру правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації у поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства.

Соціологія праці та зайнятості – галузева соціологічна теорія, яка вивчає закономірності формування, функціонування і розвитку соціальних утворень (систем спільнот та інститутів) у сфері праці й пов'язані з ними процеси та явища.

Соціологія релігії – галузь соціології, одна зі спеціальних соціологічних дисциплін, яка вивчає взаємодію релігії та суспільства, її вплив на соціальну поведінку індивідів та спільнот.

Соціологія села – галузь соціологічної науки, що вивчає різні аспекти життєдіяльності села як соціально-територіальної спільноти.

Соціологія сім'ї – галузь соціології, що вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку сімейно-шлюбних стосунків як соціального феномену в конкретних соціокультурних умовах.

Соціоматриця – таблиця, в якій у рядках розміщують відповіді кожного члена групи.

Соціометричний індекс – показник, який використовують для характеристики взаємин у групі і статусу окремих членів групи; визначають на підставі даних соціометричного опитування.

Соціометричний критерій – конкретна змістова ситуація (реальна чи уявна), запропонована респонденту як основа вибору чи відхилення інших членів групи – партнерів у спільній діяльності або як пропозиція про те, хто з членів групи обере (відхилить) респондента у цій ситуації.

Соціометричний метод опитування – один з різновидів опитування, який використовують для вивчення внутрішньоколективних зв'язків з'ясуванням стосунків між членами колективу.

Співробітництво – соціальний процес, який полягає в узгодженні діяльності індивідів, груп для досягнення загальної мети, незалежно від її характеру.

Спеціальні соціологічні теорії – теорії, які вивчають закономірності розвитку окремих спільнот, функціонування соціальних інститутів, соціальних процесів.

Спосіб життя – види життєдіяльності суспільства, соціальних груп і особи з різним рівнем доходу, освіти, культури, неоднаковими ціннісними орієнтаціями тощо.

Стійкість інструменту вимірювання – ступінь відтворення результатів вимірювання за повторного використання цього інструменту на одній і тій самій групі і за тих же умов.

Суперництво – соціальний процес, який полягає у зіткненні протилежних інтересів індивідів, груп або прагнення до задоволення однакових інтересів за допомогою засобів, якими інші групи чи індивіди хочуть реалізувати власні інтереси.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Суспільство відкрите – демократичне суспільство, якому властиві дух критики і здатність легко змінюватися і пристосовуватися до обставин зовнішнього середовища.

Теорія соціальної дії – одна з найважливіших теоретичних концепцій сучасної західної соціології, прагне пояснити найрізноманітніші соціальні явища – від окремих актів індивідуальної поведінки до великомасштабних суспільно-історичних процесів (М. Вебер, Ф. Знанецький, Т. Ларсонс).

Технічні правила – норми, що регулюють відношення людини і природи.

Типологізація суспільств – класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис.

Тоталітаризм: 1) тоталітарний режим, для якого характерні контроль держави над усіма галузями суспільного життя, фактична ліквідація конституційних прав на свободу, репресії; 2) напрям політичної думки, що підтримує встановлення тоталітарних режимів.

Трудова адаптація – соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації внаслідок активної взаємодії особистості й трудового середовища.

Управління соціальне – свідомий цілеспрямований вплив на соціальну систему, організацію, інститут або процес, метою якого є приведення напряму і темпів їх розвитку та функціонування у відповідність з дією об'єктивних соціальних законів.

Урбанізація – соціально-економічний процес зростання міст, міського населення, поширення міського способу життя.

Фемінізм – науковий напрям і суспільний рух, метою якого є повна рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах життя.

Футурологія – сукупність уявлень про майбутнє людства; галузь наукових знань, що охоплює перспективи соціальних процесів.

Характер праці – соціальна сутність праці як суспільне значущого процесу.

Ціннісні орієнтації – соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку особистості і поділяються нею.

Цінність – суспільне ставлення особистості, яке переносить її потреби та інтереси на матеріальні та духовні явища, надає їм визначальних соціальних ознак.

Електронне навчальне видання

РАДІОНОВА Людмила Олексіївна
ЗІНЧИНА Олександра Борисівна

СОЦІОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Відповідальний за випуск *В. В. Корженко*

Редактор *О. А. Норик*

Комп'ютерне верстання *Л. О. Радіонова*

Підп. до друку 08.08.2025. Формат 60 × 84/16.

Ум. друк. арк. 7,4.

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Чорноглазівська (Маршала Бажанова), 17, Харків, 61002.

Електронна адреса: office@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 5328 від 11.04.2017.